

728187

ph

X¹²
Tellenius és Tüdös.
Profesor Schedius Lajos
Mónat több T. N. Vár
megyit Tabla birajánat
alafasor isphésenit
jelenit ajantja
Debrendenben. N. C. 1783

at Lo

Erdeley's auof

$\frac{a}{27}$

2.1/2

40

~~193~~

PHILOSOPHIA,

IRTA

ERTSEI DÁNIEL,

*Philosophia Doctora, 'és a' Debreczeni Ref.
Collegiumbann a' Philosophiának, Sta-
tisticának, 'és Politicának Professora.*

NYOMTATOTT ELMOTTA

E L S Ő D A R A B.

LÉLEK MUNKÁI TUDOMÁNNYA,
(*PSYCHOLOGIA EMPIRICA*).

A S. PATAKI

ÁLLAMI TANITÓKÉPEZDE.

DEBRECZENBENN

Nyomtatta CsÁTHY GYÖRGY.

M DCCC XIII.

PHILOSOPHIA

ATA

FRITSCH DANIEL

Imprimatur.



Mugno - Varadini, 24. Apr. 1813.

ANTONIUS SZERDAHELYI.

(Distr. Libr. Revisor.)

ANTONIUS SZERDAHELYI

(Distr. Libr. Revisor.)

ANTONIUS SZERDAHELYI

(Distr. Libr. Revisor.)

ANTONIUS SZERDAHELYI

ELŐLJÁRÓ BESZÉD.

A' mely Jegyzéseket egynehány esztendei Tanításom alatt tettem a' Philosophiára, szándékom van egymás utánn kibotsítani. Nékem, 's Tanítványimnak szükségünk van erre; hogy a' külömbenn is unalmas dictálással az idő ne teljen. Mások, veszik-é ezeknek a' Jegyzéseknek valami hasznát: azt én nem tudhatom, nem is ígérem. Imé itt az Első Darab, mely, a' mint Titulussa mutatja, a' *Lélek Munkáiról való Tudományt* foglalja magábann. A' többi Darabok idővel követni fogják; melyek közzül az egyikbenn a' Philosophia Históriáját, Ontológiát, és Metaphysikát, a' másikbann a' Cselekedet Philosophiáját fogom előadni.

E' szerint, az egész Munka három Darabból fogna állani, mely osztánn az egész Philosophiát magábann foglalná. Hát a' Logica, Aesthetica, Politica, Paedagogica, hová maradnak? Felelek: a' Logica nem marad ki; megvan a' Lélek Munkáiról való Tudománybann, mint annak egy része; az a' része t. i. mely az Okosságról tanít. Természeti dolog ugyanis, hogy, mivel a' Lélek munkáiról való Tudomány, a' Lélek minden munkáit, és azokhoz való tehetségeit magábann foglalja, minekutánna tanított az Érzésről, Érző tehetségről, Képzelésről, Képzelő tehetségről, tanítson az Okoskodásról, Okosságról is. És ez annyival jobb, hogy ha a' Logicát tsak Készítő (propaedeutica) Tudománynak nézzük, nints ok reá, miért tartozzon inkább a' Philosophiába, mint az Orvosi, vagy akármely más Tudományba; holott azokbann, szintúgy okoskodnak a' felvett matériáról, mint a' Philosophiábann; szintúgy kell azok-

ra nézve is tudni az okoskodás természetét; és így azoknak is szintűgy propaedeuticája a' Logica: így pedig része a' Logica a' Philosophiának, és így tsak abba tartozik. — A' mi az Aestheticát, Politicát, és Paedagogicát illeti: azok kimaradnak Philosophiából; mivel ítéletem szerént azok nem Részei a' Philosophiának, hanem Philosophiától költsönözött Propositionokonn épült Tudományok — a' *Philosophiának alkalmaztatása bizonyos matériákra* — (*applicata Philosophia*).

Node mitsoda Philosophia hát már ez? Ki szerént? Mi szerént? Kétség kívül vagy Wolf szerént, vagy, mint-hogy a' régiek megavúltak, és a' Philosophiának is van módija, 's már ma Kánt, Fichte, Schelling, adják a' tónust, az ő húrjokonn pendül a' Philosophia, Kánt, Fichte, vagy Schelling szerént? Éppenn nem! A' Philosophia Históriája mutatja, hogy sokszor Századokig eldogmátizálnak a' Philosophusok, mindent öszvehisznek,

jót, rosszat, igazat, nem igazat, félig igazat. Előáll a' *Scepticus* — Pyrrho, Sextus, Hume, urát kérdi, miért hiszik ezt meg ezt? honnan tudják, holott semmit sem lehet tudni bizonyosan? Ekkor vagy ezt kell felelni a' *Dogmaticusnak*: Onnan tudom, mert tapasztalom, tapasztalásimból következik — *Empirismus* — Aristoteles, Locke, 's a' t. Vagy ezt: Onnan tudom, hogy, ez 's ez Ideám velem született — *Idealismus* — Plátó, Des Cartes, Leibnitz, Berkeley, Kánt, 's a' t. Ezen három Principium, t. i. *Empirismus*, *Idealismus*, *Scepticismus*, forgott fenn eleitől fogva a' Philosophusok Oskoláibann, ezek körül repkedtek eleitől fogva a' Philosophusok. Ezen Principiumok egymással egészen ellenkeznek; annál fogva ezek közzül kettőt, annyival inkább hármát egymással egyesíteni, tsupa lehetetlen; és a' ki próbálná, mint próbálták az *Eclecticusok*, annak munkája éppenn olyan tsuda

tsuda lenne, mint a' milyet leír Horátzius:

„*Humano capiti cervicem pictor equinam*

„*Jungere si velit — 's a' t.*”

Választani kell tehát valamelyiket, vagy az Empirismust, vagy az Idealismust, vagy a' Scepticismust, és azt fundamentomúl tévénn, arra kell építeni egy Systemát; a' mint ezt minden originalis Philosophusok tselekedték is. Mindenikbenn van jó is, rossz is. Tsak a' hát a' kérdés: melyikbenn van legtöbb jó, és legkevesebb rossz? Én, az Ontológiábann megmondandó okokra nézve, választottam az Empirismust; és azért sem Wolfra, sem Kántra, sem másra nem szorúltam.

A' Litteraturáját a' mi illeti a' Philosophiának: a' könyvek citálása nálam se nem pompára, se nem a' Munka vastagítására való. Azért is keveset citálok, és olyanokat, melyeket vagy egy vagy más tekintetbenn szükségeseknek tartottam. Külömbenn is, a' sok könyvek citálása, az Ifjakra

nézve tsaknem haszontalan; mint a' kik, valamint általjábann a' Jegyzéseket, úgy a' könyv Citátziókat sem igen szokták megnézni. A' melyeket citálok, azok felől való ítéletemet megmondom; hogy ha olvasni, vagy venni akar az Ifjú, tudhassa, mit olvasson, mit vegyen.

Még egy szót, a' Magyarságra nézve. Magyarúl írvánn, nem akartam sem azokkal pedántaskodni, kik azt tartják, hogy ha van is szónk valaminek kitételére, de ha nem magyar eredetű, ha mindjárt közönségesenn bé van is véve, nem jó; más, új kell helyette: p. o. *Prókátor*, nem jó; bár ha a' Paraszt ember is érti; *Ügyész*, ez jó, mert ez ebből a' Magyar szóból van ellve, *Ügy*. Sem azokkal nem akartam értetlenkedni, kiknek, ha tsak szót szóval nem tehetnek ki, mindjárt nints Magyar szavok. Az első tekintetből megtartottam a' *Philosophia* nevet, nem akarvánn azokkal böltselkedni, kik azt *Böltselkedés Tudomán-*

dománnyának fordítják; mely név a' Philosophiát igen megalatsonítja: *bölszelkedni*, helytelenkedésre mutat. A' második tekintetből fordítottam az *Empirica Psychológiát*, *Lélek Munkái Tudománnyának*, mert éppenn arról tanít. Én részemről azt kívánám, hogy hár tsak sok olyan terminussaink vólnának, melyek nem a' szót, hanem a' Tudományt fejeznék ki. — Jók-é Magyar philosophiai szavaim, nem-é? bajos megítélnem; mert a' terminus, kinek kinek legjobb a' magáé; a' Többség dűjtse el a' dolgot. Írtam Debreczenbenn, Mindszent Havábann, 1812-dik Esztendőbenn.

S U M M Á J A.

BÉVEZETÉS

a' *Philosophiába* - - §. 1—3

LÉLEK MUNKÁI TUDOMÁNNYA.

Lélek Munkái - - - - - §. 1
Az emberi Testről - - - - - §. 2—14

E L S Ő R É S Z.

Esmérés, Értelem - - - - - §. 15

- I. Szakasz: *Magunk esmerése. — Conscientia sui* - - - - - §. 16
- II. Szakasz: *Külső Dolgok Esmerése* - §. 17
1. Czikkely: *Érzés — Érzőtehettség* §. 18—19
2. Czikkely: *Képzelés — Képzelőtehettség* - - - - - §. 20—24
3. Czikkely: *Okoskodás. — Okosság*
Logica: Ennek Meghatározása - - - - - §. 25—30
- Először: A' Többes Előterjesztésekről* - - - - - §. 31—39
- Másodszor: Az Ítéletekről* §. 40—53
- Harmadszor: Az Okoskodásokról* - - - - - §. 54—70
4. Czikkely: *A' Beszédről* - - - §. 71—73
- III. Szakasz: *Az Értelemnek különböző Mértékeiről* - - - - - §. 74—75
- IV. Szakasz: *Az Értelem Nyavalyáiról* §. 76—77

M Á S O D I K R É S Z.

Akarat - - - - - §. 78—84

TÓLDALÉK, *Az Emberek Characterének különbségéről, és annak Okairól* §. 85—93

BÉVE-

B É V E Z E T É S

A'

PHILOSOPHIÁBA.

§. 1. *Mathesis a' Quantumnak, História a' Történeteknek Tudománya. Hát a' Philosophia? Böltsességnek Tudománya.*

Mi nékem Világi életembenn legfőbb *Czélom*, melynek minden más egyéb *czéljaim*, *szándékim* tsak *eszközei*? Kéttség kívül az, hogy *bóldoggá* tégyem magamat — a' *Bóldogság*. Hogy érhetem el a' *Bóldogságot*? hogy élhetek *bóldogúl*? és minthogy a' *körülöttem* lévő *dolgoktól* függ *bóldogságom*, hogy *bánjak* azokkal úgy, hogy *bóldogságom* *eszközei* légyenek? De mik hát *czek* a' *körülöttem* lévő *dolgok*? ez a' *Világ*? így *vólt-é* ez *mindég*? vagy *kezdődnie* kellett *valamikor* akkor? Ha *kezdődött*, ki az *Oka*? milyen az az *Ok*? Hát *magam* mi *vagyok*? 's a' t.

Így *tanakodik* *magával* a' *gondolkodásra* *termett* *Elme*, így *száll* *magába*,

ba, keresi magát, keresi a' múlandóban a' maradandót, a' halálban az életet, a' végesről a' Véghetetlenre ugrik; Eljárja az Embereknek Társaságait, vi'ssgálja azoknak fundamentomait; így keresi azt, a' mi minden Tudományban legfőbb — *Isten, Világ, Ember.*

Quid verum, atque decens, curo, et rogo, et omnis in hoc sum. Horat.

Többnyire az Emberek elaluszszák az Életet. Magokban laknak, magokkal járnak kelnek. Hányadik gondolkodik magáról? És noha ezek a' fontos szók: *Isten, Vallás,* a' legfelségesebb és legszükségesebb gondolatit tészik Embernek; ezek többnyire az Emberek fejében üres hangok.

A' kik a' régi Philosophusok között efféle kérdéseket fejtegettek, eleinten Böltsékek (*σοφοι*), Pythagorás után pedig, a' ki magát lassúbb hangon Philosophusnak * nevezte, Böltsesség Kedvellőjinek mondattak. Böltsesség is az, jó tzel, és arra alkalmas eszközöket tudni választani. Főképpenn pedig, Böltsesség tudni egész életünk célját, és azt a' szerént rendelni; nem lévén ki-
tevőd-

* Lásd Cic. Tusc. Quaest. L. V. Cap. 3. és Diogen. Laërtii Proem. Nro 8.

tevődve azoknak a' bolondságoknak, melyekkel mások küszködni szoktak.*

Ha az efféle vizsgálódások rendbe szedődnek, úgyhogy a' mi hová illik, oda tevődik, és a' minnek elől kell lenni, elől, a' minnek hátúl, hátúl van (Tudomány, Systema): abból leszsz a' Philosophia.

A' Philosophus, a' mint a' feljebbiekből megtetszik, először is esmerni akarja a' dolgokat, és osztánn azon esméretéhez képest akar tselekedni. E' szerint a' Philosophiának két tárgya van, egyik az *Esméret*, másik a' *Cselekedet*. És mikor ezekre a' Kérdésekre felel, tsak észére, okosságára halgat, abból meríti a' Feleletet, az a' kútfeje (*Principium cognoscendi*). Már hát a' Philosophia, az *Emberi Esméretről és Tselekedetről való Elmélkedés*. (*Theoria Cognitionis et Actionis Humanae*. Cicero szerint: *Divinarum et Humanarum rerum Cognitio*.)

§. 2. A' Philosophiának két tárgya lévén, egyik az *Esméret*, másik a' *Cselekedet*: két fő Részre oszlik: egyik Része az *Esméret Philosophiája* (*Philosophia Theoretica*; *Cognitio Rerum Divina-*

* Lucret. de Rerum Nat. Lib. II. v. 1—20.

narum); másik a' *Tselekedet Philosophiája* (*Philosophia Practica, Cognitiono Rerum Humanarum*).

Az *Esméret Philosophiája*, először azt keresi: átáljábann *mindenről a' mi tsak van*, (*ὄντως ἐν, quod revera est, reale*) mitsoda esméretünk lehet? mit tudhatunk? Ezt megfajtó Része az *Ontologia*. — Azután azt kérdi, hogy, különösen ezekről a' nemtapasztalható dolgokról (*τα μεταφυσικά*), *Világ*, *Világnak Oka* — *Isten*; a' mi bennünk érez, gondolkodik, akar — *Lélek*; mit tudhatunk? — *Metaphysica*, mely a' második Része.

A' *Cselekedet Philosophiáját* a' mi illeti: úgy találjuk, hogy a' Cselekedetek közt ez a' nagy külömbség van, hogy: némelyekkel jól tesztek mással, p. o. ha a' szükségbenn lévönn segíték. Más tselekedetimmell ellenbenn, nem tsak az, hogy jól nem tesztek mással, de meg is bántok mást, p. o. ha adósságomat meg nem fizetem. Amazokkal nem tartozom, de jól tesztek, jó ember vagyok ha tselekszem: *Szívesség* — *Nem tartozó Kötelesség* (*Officia Imperfecta*). Ezeket szoros igazság 's juss szerint is megkívánhatják mások tőlünk: és így tartozunk tselekedni, vagy akarunk jók lenni,

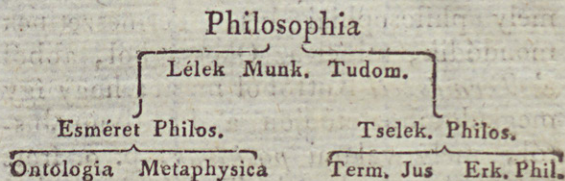
ienni, vagy se — Tartozás, Tartozó Kötelesség (*Officia Perfecta*). Amazokat az *Erköltsi Philosophia* (*Philosophia Morum — Ethica*) adja elő; mely Erköltsi Philosophiának neveztetik: mivel a' Jó Erköltsről tanít. Ezekről pedig a' *Természeti Jus* (*Jus Naturae*) szól; mely philosophiai Jus, Természetinek mondódik, mivel az Okosságból, abból a' *Természeti Kútfőből* merít; hogy így megkülömböztetődjön a' *Positivum Jus*-tól, mely valami *positivus*, p. o. írott kútfőből — valamely Törvénykönyvből vevődik.

De, minekelőtte azt fejtegetnénk, mit esmerhetünk, tudhatunk, vagy mit kell tselekednünk: annak kell végire járni, hogy készül az Esméret? hogy a' Cselekedet? mitsoda készülleteink 's tehetségeink vannak mind egyikhez? Ez előadódik a' *Lélek* * *munkái Tudományában* — *Psychologia*, még pedig *Empirica*; hogy megkülömböztetődjön a' *Lélek Természetéről* való *Tudománytól*,
(*Psycho-*

* Mi a' Lélek? test-é, vagy nem test? az, a' *Métaphysica* dolga. Itt elég ennyi, hogy mi esmerő és tselekvő tehetségeinknek principiumát nevezzük *Léleknek*, már az akár test, akár nem test legyen.

(*Psychologia Rationalis*) *; mely tehát egyik kezét nyújtja az Esméret, másikat a' Cselekedet Philosophiájának, és a' kettőt egybe köti.

PHILOSOPHIA TÁBLÁJA.



§. 3. Könyvek, melyek az egész Philosophiára Compendiumúl szolgálhatnak, ezek:

1. Gottlob Ernst Schulze, *Grundriss der philosophischen Wissenschaften*, 2 Bände. Wittenberg, 1788. 1790.

Ez

* Itt a' Rationalis név, *κατ'ἔξοχην* mondódik a' Psychológiáról, kirekesztvénn az által minden tapasztalásból való Dátumokat a' Psychológiából. Mikor ellenbenn az egész Philosophiáról mondódik, hogy az Rationalis Tudomány, azzal nem azt mondjuk, hogy minden tapasztalásbéli datumok nélkül okoskodnánk; hanem ezt, hogy okoskodás által tudjuk meg a' philosophiai Igazságokat; már ha mindjárt a' tapasztalásból vesszük is a' datumokat. Ekkor tehát ez a' szó, *Rationalis*, közönséges értelembenn vevődik.

Ez a' Munka nagy tudománnyal; azombann critice van írva, és méltó Schulzéhez, kihez a' mai Német Philosophusok közt kevés van hozzáfogható.

2. Ernst Platner's philosophise Aphorismen. 2 Theile. Leipzig, 1793. 1800.

Jó annak a' mi, Aphorismusoknak.

3. Friedrich Wilhelm Daniel Schnells Lehrbuch für den ersten Unterricht in der Philosophie. 2 Theile. Giefsen. 1801.

Tsupa ragadomány (compilatio) minden Principium nélkül, és tsak Dilettántnak való.



17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

LÉLEK MUNKÁI

TUDOMÁNYA.

§. 1. Tapasztalom, hogy én, ha a' dolgok illetnek, *megérezem*; hogy én a' mit egyszer éreztem, azt, ha távol van is tőlem, mintha most is érezném, — *képzelem*; hogy én azokat, melyeket éreztem, egybevetem, hasonlítom, azokonn *gondolkodom*; hogy végre, a' mit kedvesnek éreztem, azt én kívánom, — *akarom*. Imé ezek Lelkünknek Munkái, t. i. az *Én* vagyis a' *Magunk tudása* — *Eszmélés* (*conscientia sui*); az *Érzés*; a' *Képzeles*; a' *Gondolkodás* — mind ezek egy szóval *Esmérés*, mivel ezek által esméri meg magát, esméri a' külső dolgokat; és az *Akarás*.

Minthogy pedig ezek a' munkák a' Testnél fogva mennek véghez, amaz t. i. úgy, hogy a' test tsatornáján, nevezetesen az érzőinakon, béveszi a' dolgok illetését, és osztánn reflectál — figyelmez magára, figyelmez azokra; e' pedig úgy, hogy a' sensibilitas és irritabilitas rugóinál fogva mozgásba hozza a' testet, és az által a' dolgokat viszont illeti (*reagit*): Lássunk egy két szót, először Testünkről, azután magokról Lelkünk Munkáiról.

§. 2. *Testünk* híg és kemény részekből áll (*partes fluidae, et solidae*). *Híg részei*, a' Vér, hová foly, és a' honnan foly ki minden, és azok a' Nedvességek, melyek a' vérbe mennek, vagy abból kiválnak. Ezekről szó lesz oda alább, kiről kiről a' maga helyénn. *Kemény részei* pedig a' tsontok, kötők, inashúsok, érzőinak. 's a' t.

§. 3. Testünknek fundamentoma, a' *Tsontoknak alkotmánya* (*Sceletus*). Mitsoda proportio! mitsoda symmetria! mitsoda öszveállítás! mely szépnek kell annak lenni, ha hozzá hús és vér járúl! mennyire meg van már a' tsontokban is az emberiség caractere! De nem tsak az embert a' baromtól, hanem az embert az embertől is, nevezetesen az
öre-

Öreget az Ifjútól, a' Nemet a' Nemtől, a' Nemzetet a' Nemzettől, meg tudják az ahoz értők, tsontjaiknál, nevezetesen kaponyáiknál fogva különböztetni. Sőt, a' mint Bétsi Physiologus Gall akarja, a' kaponyánn a' Lelket lehet látni, minden tehetségeivel 's indulatival egyetemben.*

B 3

Hogy

* Gall így okoskodik: a' Léleknek organuma az agyvelő, a' Léleknek pedig különböző tehetségei vagynak: és így azoknak a' különböző tehetségeknél, különböző részeinek kell megfelelni az agyvelőnek, mint organumoknak. Még pedig, a' nagy tehetségeinek a' Léleknek, különösen készült organum kívántatik: következésképpenn az olyanoknak, kik valamely különös tehetséggel bírnak, agyvelőjének annak a' részének, mely annak a' tehetségnek organumúl szolgál, különösen kell alkotva lenni, ott az agyvelőnn valamely bizonyos jelnek kell lenni. Mivel pedig a' kaponyának külső színe éppenn olyan, mint az agyvelő színe: a' hol az agyvelőnn valamely különös jel van, a' kaponyánn is annak kell lenni. Tsak az már a' kérdés: hogy lehessen megtudni, mely helyenn az agyvelőbenn mitsoda tehetség lakik, és így ilyen vagy amolyan jel, itt vagy amott a' kaponyánn, mitsoda tehetségre mutat? Ezt inductio által meg lehet tudni. Megnézem t. i. egynéhány bizonyos tehetségekről esmérletes embernek, p. o. egynéhány Mu'sikusnak kaponyáját, és osztánn a' kinek kaponyájánn azokat a' jeleket veszem észre, az nekem Mu'sikus.

De, nem igaz, hogy olyan volna a' kaponyának külső színe, mint az agyvelőé. A' kaponyának külső színe nagyonn különbözik a' belsőtől, a' mint ezt, akármely kaponyánn meg lehet látni.

Hogy, ez a' Tsontállás ne éppenn merőenn álljon: hanem a'hol kell engedhessen, mint p. o. az oldalbordáknak a' lehellés közben, hol ki kell feszülniek, hol öszve kell húzódnio; és hogy a' tsontok öszveérő végei egymásba ne dör'sölődjenek: arra valók a' tsontok végeinn lévő rugós *Portzogók*. Már, hogy ez a' tsontalkotmány szélyel ne hülljon, a' *Kötök* egybefoglalják.

§. 4. Fenn áll a' machina, tsak mozgania kell. A' mozgás eszközei az *Inas-húsok* (*Musculi*), melyeknek az a' különös tulajdonsága van, hogy ha az Érzőinek által ingerlődnék, öszvehúzódnak (*Irritabilitas*); még pedig némelyek mikor akarjuk; melyek hát szabad tetzésünktől függenek (*musculi voluntarii*), p. o. a' tagokéi; mások ellenbenn, melyeknek szüntelen való mozgásától függ az élet; hol tehát az akarásnak semmi helye nints, p. o. a' szív, minden megszűnés nélkül mozgásba vannak (*musculi*
li

látni. Továbbá, különböző tehetségnek, különböző alkotású organumának kellene lenni, és így az agyvelő hajának egy helyt más alkotásának kellene lenni, másutt másnak. Úgyde az nem úgy van; mert az agyvelő massája mindenütt egyforma. Az inductio is igen tökéletlen: hogy egy két Poëtának göndör haja van, nem következik, hogy minden göndör ember Poéta,

li involuntarii). Ezek legkönnyebbenn felingerlödnek, és soha el nem fáradnak. Ezen öszvehúzóadások által, azokat a' részeket, melyekhez többnyire *Inaiknál* (*Tendo*) fogva ragadnak, mozgásba hozzák. — A' *Mechanicus* szemé ugyan megakad benne, hogy az inashúsok a' mi tagjaink tsontjaihoz, melyek meg annyi Egykarú rúdak (*vectes homodromi*), közel a' *hypomoclium*nál, még pedig hegyes szegelettel ragadnak: de ezt rész szerént a' mozgás sebessége kívánta, minthogy így az inashúsoknak tsak kevés öszvehúzódása is nagyot vét, rész szerént pedig a' test szépsége. És mind ezen veszteség mellett is, tsakugyan bámúlásra méltó azoknak ereje; a' mihez tsak abból is hozzá lehet vetni, hogy a' láb inashúsai, az ugrás közbenn, a' mázsás testet felpattantják.

§. 5. Az *Érzőinak* (*Nervi*), azok a' velőhúrok, melyek azonn felyül, hogy az Inashúsokat felingerlik, még az érzésnek is *conductorai*, erednek rész szerént az *Agyvelőből* (*cerebrum et cerebellum*), rész szerént a' *Hátgerintzvelőből* (*medulla spinalis*), mely amaból jő. —

Az agyvelő, az a' nemes rész, melyenn forognak az *Érzés* és *Tselekedet*

functiói, mint a' vér a' szívenn, —
 nem különbenn a' hátgerintzvelő is, há-
 rom hárttyával van békfedve. A' külső és
 középső, tsak tágonn húzza bé az agy-
 velőt; a' belső ellenbenn egészenn hozzá
 símul, és minden közeibe 's barázdáiba
 békérkezik, és a' benne lévő vértsovkek-
 kel belé ragad. Az agy- és hátgerintz-
 velő, két különbözö reszekből áll: egyik
 kékes (*substantia cinerea*), melynek
 színe a' bele menő vértsovvektől van; a'
 másik fejer (*substantia medullaris*).
 Belől az agyvelőbenn sok különbkülömb-
 féle formájú 's alkotású részetskék vagy-
 nak: de a' melyeknek czélját, valamint
 jóformánn az egész agyvelőnek is fun-
 ctioját, nem tudhatni. Fájdalom! ott
 szakad meg az emberi Tudomány, hol
 már a' dolgok belső valóságához közel
 vólna! Régi mondás, hogy az embernek
 agyveleje legnagyobb minden állatoké
 közt. De ez nem igaz, ha az agyvelő
 az egész testel vetődik egybe. Igaz ellen-
 benn, ha az embernek agyvelejét, igen
 vékony Érzőinai massájával vetjük öszve.
 Melyből Sömmering azt hozta ki, hogy
 mennél vékonyabb, 's annál fogva keve-
 sebbet nyomó, valamely állatnak Érző-
 ina Agyvelejéhez képpes, annál okosabb.
 Külömbenn is, nem a' nagyságától függ

az agyvelőnek az Elme; hanem annak finomságától, és alkotásától. Hogy pedig az ember agyveleje, legmesterségessebbenn van alkotva, mutatja az *Égybe-hasonlító Anatomia* (*Anatomia comparata*). De mutatja az is, hogy mennyél okosabb valamely állat, annál közelebb jár annak agyveleje az emberéhez. — Külömböző az Agyvelő az életidőhöz képpest. A' gyermekeké hígabb, és több benne a' kékes rész, mely hova tovább, mind inkább fogy, helyébe fejező nő; az öregek agyveleje pedig szárazabb, és keményebb. Nevezetes még az a' különbség is, mely az ép elméjűek, és az esztelenek agyvelejek közt van: ezeknek agyvelejek t. i. rend szerént, vagy nagyon könnyű, vagy nagyon lágú, vagy nagyon kemény.

Az Agy- és Hátgerintz-velőből kijövénn az Érzőinak, bé lévén takarva az agyvelő belső hártájával, száma nélkül való elágadások után, tett helyeikre eljutnak; hol hüvelyekből kibúváln; azokbann a' részekben, melyekbe mentek, utójjára elvesznek. Jobbadára mennek az Inashúsokba, a' Bőrnek alsó hártájába, és az Érzőeszközökbe. Mennek még a' Belső részekbe is. A' tsontokba, portzogókba, inakba,

ba, a' bőrnek külső, és középső hártájába, a' szőrökbe, és körmökbe egy sem megy.

Hogy munkálódnak már az Érzőinek? Valamikor azok munkába vannak, hogy mind annyiszor bizonyos változás esik benne, mely tulajdonságok *Érzékenységnek* (*Sensibilitas*) mondatik, minden kétségenn kívül van. De mibenn áll ez a' változás? Eggyik azzal tartja, hogy az érzőinek munkája, azoknak rezgése által (*oscillatio*) megy végbe; a' minthogy a' hallásbann a' rezgés nyilván is van; a' látásbann is nagyon hihető. Mások úgy nézik az érzőinakat, mint conductorokat, ezekenn az agyvelőbenn származó igen vékony folyó matéria (*fluidum nerveum*) fel's alá jár, melynél fogva esik mind a' mozgás, mind az érzés. Ezt erősíti a' *Galvanismus* hol, mivel a' különböző nemű értzek öszvetétele által kihozott matéria az, mely az Inashúst rángatódzásba hozza: analogia szerént afféle vékony matériából magyarázhatni az érzőinek munkáit is. Az a' sok vér is, mely az agyvelőre takarodik, arra mutat, hogy az agyvelőbe valami oly vékony matériának kell formálódni. De úgy látszik, hogy mind a' kettőnek igazsága van, és
 hogy

hogy a' kettő együtt megállhat. Rezgésbe jöhetnek az érzőinek is, 's az által a' benne lévő vékony folyó matériát mozgásba hozhatják.

§. 6. A' Dolgoknak, ha azokat érezni akarjuk, illetni kell érzőinainkat. Hogy illethessék, arra valók az öt *Érző-eszközök* (*Organa Sensoria*). — A' *Tapintás* (*Tactus*) eszköze a' bőr, melynek alsó hártájában száma nélkül való érzőinek ágaznak el, és helyel helyel külömbkülömbféle formájú bimbótskákbann (*papillae nerveae*) végződnek. Egész testünkkel tapinthatunk ugyan: de mégis egy helyt jobban mint másutt, a' szerént, a' mint vagy több az érzőin, vagy az érzőinek végei különösebbenn vagynak alkotva, vagy pedig a' bőr gyengébb. Legélesebb pedig a' tapintás, az újjaink hegyeinn. — A' Tapintás egész testünkre kiterjed: ellenbenn az Ízlés, Szaglás, Látás, Hallás, tsak egy egy részéhez van kötve testünknek.

Az *Ízlés* (*Gustus*) eszköze a' Száj, és főképpenn a' Nyelv. Ennek a' mindenfelé könnyenn forogható Inashúsnak nyálkás bőrében, külömböző nagyságú 's formájú bimbókbann végződnek az érzőin.

Ezzel

Ezzel az Érzőeszközzel, nagy hasonlatossága van a' Szaglás (*Olfactus*) eszközének az Orrnak, melynek lyukait egy spongyiához hasonló nyálkás bőr (*membrana pituitaria narium*) fedi bé. Ebbenn a' bőrbenn, melyet a' benne készült takonyonn kívül, a' szemek mind két üregéből jövő tsatornánn folydogáló könnyű áztat, ágadzik, és olvad mintegy el a' Szaglás Érzőina (*nervus olfactorius*).

Sokkal mesterségesebb alkotású már a' Hallás (*Auditus*) műhelye. Dob, Ülő, Kalapáts, Kengyel, Tsigá, Fél karika tsövek, bámulásra méltó eszközök! A' Fül három szakaszban van. Külső szakaszát a' középsőtől, mely formájára nézve *Dobnak* (*Tympanum*) mondatik, egy rugós hártya (*membrana tympani*) választja el. A' Dobból egy tsövetske (*Tuba Eustachii*) nyúlik a' szájba, és ugyan tsak itt három neveiknek megfelelő formájú tsontotskák vannak: a' *Kalapátsnak* nyele, ragad a' Dob hártájához, bunkója az *Ülőnn* fekszik, melynek szára a' *Kengyel* hegyét éri, e' pedig a' talpával a' *Fül belső szakaszsa* (*labyrinthus*) pitvarának (*vestibulum*) hosszúkás ablakánn (*fenestra ovalis*) áll. A' belső szakasznak, mely igen vékony ned-

nedvességgel telyes, három részében, úgymint a' közből eső *Pitvarbann*, és előlről az arra nyiló *Tsigábann*, hátúlról az ugyan tsak abba végződő három *Félkarika tsövekbenn* ágadzik el a' *Hallásérző ina* (*nervus acusticus*).

Mind ezeknél pedig nagyobb készülettel, és még mesterségesebben van alkotva a' *Látás* (*Visus*) eszköze. — A' Szem golyója függ a' *Látásérző inánn* (*nervus opticus*), mint a' gyümöltk a' száránn; Inashúsainál fogva, töltsér forma gödribenn ide'stova foroghat, és öszvébb is húzódhatik; áll hártýákból, és általlátszó mediumokból. Kivül a' *Homályos hártýa* (*sclerotica*), melynek elől a' lyukát, a' valamivel domborúbb általlátszó *Világos hártýa* (*cornea*) fedibé. A' homályos hártýa alatt van a' *Fekete hártýa* (*choroidea*); ennek az a' része, mely a' világos hártýa megett esik, és azonn általlátszik, *Szemfeketjének* mondatik; (külső lapja *Iris*, belső *Uvea*). Közepénn a' *Szemfeketjének*, van egy lyuk, *Szemfény* (*pupilla*), mely hol nagyobb, hol kisebb; minthogy a' szemfeketjéje, hol szélyel, hol öszvehúzódik. A' fekete hártýánn belől a' szemfenekét egy olajos papiroshoz hasonló *Retzés hártýa* (*retina*) borítja bé, mely a' magát bé-

béfúró Látás-érző-inának kiterült vége. Ezen hártyák közeit megtöltő általlátszó mediumok: a' kotsonna forma *Üveg test*, (*corpus vitreum*), mely a' Szemnek egész derekát megteli. Az ennél sokkal keményebb, és ennek a' völgyibenn ülő, elől hátul domború *Kristály lentse* (*Lens Crystallina*), és egy vékony *Nedvesség* (*humor aqueus*), mely a' szemfeketjénn kívül belől eső közöket bétölti.

§. 7. Valamint az Érző Inak retzéje, úgy azoknak a' *Tsatornáknak* (*Vasa*) is, melyekben bizonyos nedvességek folydogálnak, ágaboga, elfutja az egész Testet. Ilyenek már a' *Vértsatornái* (*Vasa Sangvifera*) melyekenn a' vér a' szívből, az egész testbenn elárad, (*Életerek*, *Arteriae*), és oda ismét vissza foly (*Vérerek*, *Venae*). Ilyenek továbbá, a' vékony hártyájú, általlátszó, imittamott kétfelé nyíló öblös hártyátskákkal, azaz, ajtótskákkal (*valvulae*) megszagatott szívó tsövek, *Szívárványok* (*vasa absorbentia*), melyek a' testnek részeiből, különösen a' bőrből, torokból, és a' belső részekből jövénn, az ott lévő külömbkülömbféle nedvességeket magokba szívják, és azokat ágaikból törsokeikbe vivénn, a' *Mejjsatornába* (*ductus Thoracicus*) kitöltik; melyenn azok

a' hátgerintz mellett fel, a' *Balváll kültsvérerebe* (*vena subclavia sinistra*) szívárognak, 's úgy a' vérrel egyesülnek.

§. 8. Az eddig előadott Részek által formált öbliben a' testnek, fekszenek a' *Belsőrészek* (*viscera*), milyenek: a' Szív, Tüdő, Máj, Gyomor, Belek, 's a' t. melyekről egyenként szó lesz oda alább.

§. 9. Az egész testet a' *Bőr* (*cutis*) fedi bé, mely három hártýából áll: Alsó hártýája (*corium*) fehér, tömött, telyes erekkel, szivárványokkal, és érzőinakkal. A' középső (*Rete Malpigii*) gyenge, és az Éghajlások (*clima*) különbségéhez képest különböző színű. Nevezetesen, fehér a' Caucásiai tör'söké, fekete a' Szeretseneké, 's a' t. A' felső (*epidermis*) ugyan tsak gyenge fejéres, és tsaknem általlátszó, mely ha elkopik, ismét ki nő. A' bőrből tsaknem mindennütt *Szőr* búvik ki, melynek töve a' bőr fonákjann van. A' kéz és lábújjai végeinn két rét gyűrődvénn a' felső hártýa, és a' közte lévő közép hártýával megkeményedvénn, *Köröm* lesz belőlök. — Mitsoda külömbkülömbféle részek egy másából! milyen különböző alkotás! mitsoda mesterség! Bölts az Isten, és minden Tudomány Ő benne van! — Hát ha még öszveszerkeztetések módját veszszük

szük gondolóra! A' test machinájának minden kerekei egymásba akadnak, feltekerődik mintegy a' machina, és jár, a' vér forgása elindul, a' lehellés elkezdődik, a' tápláltatás előáll, (*functiones corporis*), és ezeknek következése a' *Testi Élet*.

§. 10. Első oka tehát az Életnek a' *Vér forgása* (*Circulatio sanguinis*), mely az emberi test minden más munkáinak fundamentoma. Az az élet forrása a' Vér, melyből lett, és a' mellyel él testünk, a' szívből buzogvann ki, először megkerüli a' Tüdőket (*Circulus sanguinis minor*), és osztánn úgy árad el az egész testre (*Circulus sanguinis major*).

A' tsatornák, melyekenn a' vér a' szívből ki, és oda visszafoly, az *Élet- és Vérerek* (*Arteriae et Venae*). Az Életereknek, melyek a' középső inashusos hártájoknál fogva kifeszülhetnek, 's megöszvehúzódhatnak, a' szívből jövő két tör'söke, t. i. a' *Tüdő Élet-ér* (*Arteria Pulmonalis*), és a' *Nagy Élet-ér* (*Arteria aorta*) elágadzvann, utóljára azoknak vékony ágatskái, vagy *Gőzölgő tsövekké* (*vasa exhalantia*), melyek a' bőr alatt, és a' testnek üregeibenn igen vékony gözt botsátanak magokból; vagy a' vért megszűrő, *Választó edények-*

nyekké (*vasa secernentia*); vagy pedig meggömbölvénn, *Vér-erekké* (*venae*) válnak. A' *Vér-erek*, melyeknek bőre vékonyabb is, úgy hogy a' vér álltallátszik rajta, nem is inashúsos (*musculosus*), mint az Élet-ereké, és a' melyek hellyel hellyel kétfelé nyiló ajtótskákval vannak megszagatva, ágakból gajjakká, gajjából tör'sökökké lévénn; a' *Tüdő vér-erek* négy (4 *venae pulmonales*), a' többek pedig két tör'sökkel (*Nagy vér-erek, vena cava superior et inferior*) mennek a' szívbe.

Az Eszköz, mely a' vér kerekeit hajtja, a' *Szív* (*Cor*), az a' valóságos *perpetuum mobile*, mely a' fogantatas után mindjárt negyedik hétenn elindúl, és életünk fogytaig vér. Ez a' tsiga forma (*conus*) inas hús, a' Mejj üregébe, a' két Tüdő közt, és a' harmadik jobb, 's hatodik bal oldalborda közt fekszik ré'sút, talpával felfelé, a' hegyével lefelé, még pedig úgy, hogy az egyik fele kifelé, a' másik befelé vág (*cor anticum seu dextrum, et cor posticum seu sinistrum*). Belől négy ürege van, ketteje a' talpa, ketteje a' hegye felől; amazok a' *Szívkebelek* (*atria*), ezek a' *Szívhasak* (*ventriculi*). A' kebeleit hasaitól ajtótskák rekesztik el, egyébütt pedig

közfalak vannak. Jobb hasából jó a Tüdő-életér, bal hasából pedig a Nagy életér, melyeknek gyökereinél ajtótskák vannak. Jobb kebelébe mennek a Nagy vérerek, a balba pedig a négy Tüdő vérerek.

A Vér forgása már így esik. A Vér által ingerlődvén a Szív, annak kebeli öszvehúzódnak (*systole*), és az által a benne lévő vért a hasaiba nyomják, s ekkor kieresztődnek (*diastole*). A hasai ismét öszvehúzódván, nyomják a vért az életerekbe, és osztánn kibotsátódnak; ez által a szív mozgásba jó, úgyhogy annak dobogását kívülről is lehet érezni. Az Életerek, mikor a szív a vért magából beléjek nyomja, egy darabonn kifeszülnek (*diastole arteriae*); de majd ismét öszvehúzódván (*systole arteriae*), minthogy a vér az ajtótskák miá a szívbe vissza nem mehet, azt tovább hajtják. Ez a változás végig megy az Életereknek minden ágánn bogánn; ez az Érverés (*pulsus*), mely az Eg (*clima*), Eledelel, Ném (*sexus*), Temperamentum külömbsege szerént külömbözik; de külömböző az Élet idejéhez képest is (*aetas*); úgyhogy, egy minutum alatt, születésünk utánn kevésselel, mintegy száz negyvenet, ember körül-

runkbann mintegy hetvenötöt, vénségünkben pedig mintegy hatvanat üt. A' Vér-erekbe kerülvénn a' vér, azokonn felfelé folydogál, hajtódvánn a' nyomábann lévő vér által, és az ajtóskákonn ha egyszer keresztül jött, többé vissza nem mehetvénn.

§. 11. Hogy a' Vér, mely forgása közben megsalakosodik, és az által megromlik, salakjától megtisztúljon, és hogy a' szükséges melegsége meglégyen, a' Tüdők kohánn kell annak keresztül menni, minekelötte a' testbe visszaindúlna. Az, a' mi a' tüdőkbenn a' vért megtisztítja 's felmelegíti, a' Levegő, melyet a' végre tüdeinkbe beszívunk 's meg kibotsátunk — *Lehellés (Respiratio)*. A' Tüdők (jobb és bal Tüdők) a' Mejj üregében vannak; állanak Levegő-hólyagotskákából (*cellulae aëreae*), telyesek erekkel, melyeknek vékony ágatskáinak retzéje béfutja a' levegő-hójagotskákat, és hihetőképpenn apró lyukakkal azokra nyílik. Függenek a' Gégén (*aspera arteria*), mely tső egész a' torokba felşzolgál, ennek felső vége Gégefő (*larynx*), mely olyan formájú, mint az oszlopok teteje, különbkülömb féle kötékekkel egybefoglalt, és inas húsaiknál fogva mind egyenként, mind együtt mo-

zogható portzogókból áll. Ezek közt egy nyílás (*glottis*) esik, melyet a' portzogó fedele (*epiglottis*) mikor nyelünk hátra nyomódván befed; alsó vege pedig két ágra oszlik, melyek ismét száma nélkül való ágatskákra oszolván, a' levegő hólyagokban végződnek. — Hogy tudóinkbe a' levegőt beszívassuk, azoknak fel kell fúvódnok; de minthogy a' mejj üregét megtelik, fel nem fúvódhatnak, ha csak a' mejj ürege ki nem szélesedne: kiszélesedik tehát mind keresztbe az oldalbordáknak kidülyedése által, melyek minthogy portzogós végűek, engednek az inas húsok húzásának; mind pedig hosszába, az inashúsos *Ágyékhártya* (*diaphragma*), mely mint valamely bóltozat, a' Mejj üregét, a' Has üregétől elrekeszti, bésippadván. Mikor hát már a' mejj kidülyed, hézak esvén a' mejj és tüdők között, ezeket a' benne megmaradt levegő felfújja; de minthogy az a' megritkult levegő ellent nem állhat már a' külső levegőnek: ez mind addig megy szánkonn, orrunkonn, gégenkenn bé tüdeinkbe, míg köztök az egyenlőmérték (*aequilibrium*) helyre áll. Egyszersmind pedig, a' tüdőkben lévő erek kifeszülnek, melyekbe annál fogva a' vér már szabadabban mehet. A' tüdők

dők annyira megtelvénn levegővel, és vérrel, hogy már több beléjek nem lehet, a' vér megáll a' szív jobb hasa előtt, ez által kényszerítettünk a' levegőnek kifúvására; a' mikor a' mejj leszállvann, a' tüdők öszvenyomódnak, és a' levegőt ki, a' vért pedig a' szívnek balkebelébe hajtják; de ekkor ismét megállvann a' vér a' szív előtt, kéntelenek vagyunk újra lélekzetet venni; és ez így egymást felváltva szüntelen tart.

A' Vér, mely útjábann sok *Szén máteriát* (*elementum carbonaceum*) szedett fel, öszveérvénn a' tüdőkbenn a' levegővel, minthogy a' benne lévő *Szénnek* nagy atyafiséga van az atmosphaerai levegő éltető részének (*aër vitalis, seu oxygenatus*) básihához, az *Oxygeniumhoz*: az ezzel, mely annál fogva a' *Melegtől* (*principium caloricum*) külön válik, egygyesülvénn, 's a' többi levegővel együtt kihajtódvann, tőle megszabadúl, 's az által megtisztúl. Egyszersmind pedig az a' meleg, mely az *Éltető Levegő* decompositiója által kiszabadúl, felmelegíti a' vért, a' honnan van főképpenn a' test melegsége, mely a' *Reaumur* Melegmérője szerént, 32 grádusnyi, és ez a' mértéke (*temperatura*) se hidegbe, se melegbe nem igen változik;

ez az oka, hogy az ember olyan nagy hideget, 's meleget kiállhat.

Kérdés.: Miért halálos az olyan lyukakbann a' megszorúlt levegő, hol sok ember együtt van; hogy p. o. Calcuttabann egy szoros tömlőzben, 146 Ánglus közzül, mintegy 12 óra alatt 123 fült meg? Lásd Hufeland's *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern.* 2. Rész 59. old. — Miért egészséges a' fűves fás helyekenn lenni, hol a' plánták az atmosphaerának veszedelmes részét beszívják, és a' helyett napvilágonn éltető levegőt botsátanak magokból? Gyönyörű hármónia a' plánták és állatok Országa közt! — Miért setétebb, és hidegebb a' tüdőkebe menő vér, az azokból kimenő vérnél? — Miért melegít fel bennünket a' sebes lélekzetvétel? — Ezekre, és más effélékre a' felyebb mondattakból kész a' felelet.

§. 12. Valamint eszköze az életnek a' Lehellés, úgy eszköze annak is, a' mi az életet életté teszi, a' *Szónak*, és *Beszédnek*. T. i. a' tüdeinkből kifűtt Levegőnek ereje, megrezzenti a' gégefőt, mely osztán közli a' maga rezgésit a' levegővel; ez a' *Szó*, *Hang* (*Vox*). Minthogy pedig a' gégefőnek némely portzogói, inas húsaiknál fogva, hol

ösz-

öszvébb, hol szélyelebb húzódhatnak; annálfogva a' gégefő lyuka hol kissébb, hol nagyobb, és az egész gégefő is fel's alá járhat; következésképpenn húrjai kötői (*ligamenta*) hol feszesebbenn, hol tágabbann vannak: valamint a' fúvó, és húros mu'sikai szerszámoknak, úgy a' gégefőnek hangjai is vagy *fel*, vagy *alhang*. — Mikor a' hangot bizonyos formába öntjük, úgyhogy azt szánkal's nyelvünkkel először *Betűvé*, azután *Szótaggá*'s *Szová* (*verbum*) változtatjuk: az a' *Beszéd* (*Loquela*). Ha a' Hang általváltoztatásábann tsak a' száznak van része: az olyan hang, *Magábannhangzónak* (*vocalis*) mondatik; ha pedig a' nyelv is, most feldomborodvänn, majd bésipadvänn, majd rezegvänn, majd ismét a' fogakhoz nyomódvänn, 's a' t. a' hangot annál fogva hol hab módjára hem-pelygetvänn, hol mint valamely tsatornán, magán végig folytatvänn, hol a' fogak közt szűrvänn meg, hol pedig megpattogtatvänn, részt vesz benne: az a' *Mássalhangzó* (*consonans*). E' szerint minden betűnek más más mestersége (*mechanismus*) van, melyet kitanulvänn az emberi ész, a' némából szóllót *

C. 4

tsi-

* A' Siketnémák beszélni tanítása mesterségének feltalálásáról, lásd Ith Anthropológiájának

tsinált. Még pedig egyik betűnek könnyebb a' mestersege, mint a' másiké; ez az oka, hogy a' gyermekek rendszerént ugyan azon szokonn, nevezetesenn, a' könnyebb kimondásúakonn szóllálnak meg. Az *Éneklés*, fel's alá járó Beszéd.

§. 13. A' mi egyfelől a' Lehellés által esik, t. i. hogy a' vér megtisztúl; más felől a' Gőzölgés (*Perspiratio*) által megy végbe. Ugyanis, az Életereknek némely vékony ágatskái, egy igen vékony, rendszerént láthatatlan Gőzt (*perspirabile Sanctorii**) fűnak a' bőrön keresztül, mely telyes Szénnel, és *Hydrogeniummal*; a' honnan a' gőzölgés által a' levegő szintűgy megromlik, mint a' lehellés által. Ezennkívül, sok külömbkülömbféle matériákat visz magával a' Vérből; innen van mindegyenként minden embernek, mind egész Nemzeteknek más más szaga; p. o. a' Kamtsatkaiak, hal, az Esquimauxok tengeriborjúszagúak. Ha

a'

335-dik oldalát; hol ez a' nevezetes citatio találtatik: „Petrus Pontius, Monachus S. Benedicti, natus surdos docebat loqui; non alia arte, quam docens primum scribere, res ipsas digito indicando, quae characteribus illis significarentur, deinde ad motus lingvae, qui characteribus responderent, provocando.

* Sanctorius Pádvai Professor élt a' XVII-dik Század elejénn.

a' gőzölgés nagy mértékben van rajtunk, mint mikor vérünk sebessenn forog: víz tseppek látszanak bőrünkön — *Izzadság*, — melyek hihetőenn ennek a' gőznek hydrogeniumának, a' levegő oxygeniumával való öszveögyeledéséből vannak. Hogy sok a' gőz, mely ilyen módonn kitakarodik testünkől, minden hosszas mérséklés nélkül tsak abból lehet gondolni, hogy bőrünk mintegy 15 quadrát lábat tesz, melyből a' gőzölgésnek az emberi test Oeonomiájában való nagy haszna megtetszik, a' minthogy ennek megrekedését, betegség szokta követni. Maga a' Természet int a' tisztaságra.

§. 14. Hogy Testünk Machinája utóljára egészsenn el ne kopjon: újítódni kell annak minden szempillantásban. Mitsoda külömbség, a' Teremtő, és az Emberek művei közt! Azok magokbann megújúlnak; a' mi benne elkopott, kipótólódik, sőt míg a' növésnek ideje tart, nevednek is. Vérből lettünk, a' vérből formálódik azután is, és az által újul meg testünk. Szüntelen apad tehát ez az Életforrása, és így annak más felől meg kell telni. Az a' Functio, mikor a' testnek elkopott részei a' vérből kipótólódnak, más felől pedig a' vér

megtelik, a' Tápláltatás (*Nutritio*). A' Vér, az Ételből és Italból készül. Bámúlásra méltó *processus!* hogy leszs az Eledelből Vér, abból a' mibenn nints élet, Élő; hogy leszs az a' mi rajtunk kívül van, és tőlünk egészen különbözö, mi testünké (*Assimilatio*). Mikor szükségünk van evésre 's ivásra, a' természet megszöllít bennünket az *Éhség*'s *Szomjúság* által: de tsak akkor is szöllít meg. Enni mert adják; inni tsupánn tsak szokásból, vagy barátságért, nem a' Természet szava. Így jár az ember a' maga veszedelmére! Az ehetném, részszerént onnan van, hogy a' szánkban van az étel íze; részszerént pedig onnan, hogy a' gyomorbann meggyült nedvesség tsípi a' gyomrot, nem lévén minnek főni benne. — A' Szomjúságnak oka, vagy a' torkunk megszáradása, mint mikor nagyonn gőzölgvénn, vérünkből annál fogva sok vékonyabb részek kitakarodvann, a' torkunkbann lévő gőzölgö tsövek nem tarthatják azt nedvesenn; vagy a' sós és savanyú eledelek tsípése. Béteszsük hát a' falatot a' szánkba, és azt megrágva, 's nyálunkal felögyelítve, a' *Kérönn* (*Oesophagus*) leküldjük a' *Gyomrunkba* (*Ventriculus*). Ennek a' hosszúsúkas tömlőnek

nek szája (*cardia*) a' kérére, vége pedig a' *Belekre* nyílik, melyeknek a' végéhez ragad. Több hártái közt, van egy inas. húsos hártya, melynél fogva esik a' mozgása (*motus peristalticus, et antiperistalticus*). Érző inai számosan lévén, felette érzékeny; onnan van, hogy a' hideg, az indúlatok, 's a' t. igen könnyen megzavarják; életereinek ágatskái, belől benne, egy nyál forma nedvességet (*succus gastricus*) tsepegtetnek. A' gyomorba jutván az eledel, 's ott az ital által meghígúlván, mind addig főződik a' gyomor melegtől, addig hányódik, vetődik, rontsolódik, addig rágattatik a' gyomor nedvességétől, míg péppé nem válik, vagy meg nem emésztetik. Az alatt, míg az étel emésztődik, sok Meleg szabadúl ki abból, mely újra sokat tesz a' test felmelegítésére.

A' megemésztett eledel hajtódik a' *Belekbe* (*Intestina*). A' Belek vékonyok, és vastagok. Inashúsos hártájoknál fogva mozognak (*motus peristalticus*). A' vékonyoknak belseje bojhos; ezek a' bojhosok (*villi*) a' szivárványoknak és életereknek, melyekből a' *Belek nedvessége* (*succus entericus*) szivárog, kinyúló végetskéik. A' vékony belekben öszeögyeledik a' péppel, a'
nagy

*Nagy-ikráshús*nak (*Pancreas*) oda szívargó nyálforma nedvessége, és az *Epe*. Ezt a' sárgás zöld vizes és enyves részekből álló szénnel telyes nedvességet, a' *Máj* (*Hepar*), a' *Lépbenn* (*Lien*) szénnel megrakodott vérből készíti; melynek osztánn egy része mindjárt egyenesen a' belekbe foly, más része pedig még elébb az *Epetartóba* (*Vesica fellea*) tér bé, és ott megsűrűdvénn, úgy megy a' belekbe. Az *Epe* öszveögyeledvénn a' péppel, annak a' táplálásra nem alkalmas részét, vele egyesülvénn praecipitálja; mely osztánn a' vékony belekből a' vastagokba, és onnan kihajtódik. — E' szerént külön válvánn a' táplálásra alkalmas részek, a' felit a' pépnek (*Chylus*) beszívják a' belek szívárványi, és viszik a' Mejjtsatornába, melyenn az a' vérbe menvénn, azzal egyesül.

A' Vérből már kiválnak a' sok külömbkülömbféle Nedvességek, melyek részszerént megkeményedvénn, a' Testnek kemény részeit pótolják, p. o. a' Tsontnedvesség (*succus osseus*), részszerént más egyéb végekre valók, a' Nyál, az *Epe*, a' Gyomorbeli nedvesség (*succus gastricus*), részszerént pedig kihajtódnak a' testből, mint a' Vizellet.

A' Nedvességeknak a' vérből való kivá-
lása (*secretio*), vagy tsak úgy esik,
hogy az életereknek vékony ágatskái gő-
zölgik ki a' nedvességet; így válnak ki
a' víz forma nedvességek (*humores*
aquosi), a' Takony (*mucus*) 's a' t.
vagy pedig sokkal mesterségesebben,
Ikráshások (*glandulae conglomeratae*)
által. Ezek a' Szűrő edények, öszvegöm-
bolygetett életereknek gombolyagotskái-
ból állanak. Ezen gombolyagotskák-
ból egy felől nyúlik a' Tsatorna, melyenn
a' kivált nedvesség kifoly; más felől a'
Vérér, melyenn a' megszárt vér visz-
szafoly. Így válnak ki a' Könnyű ikrás-
húsába a' Könnyű, a' Nyálás ikráshúsok-
bann a' Nyál; és hihetőenn a' májbann
és vesébbenn, melyeknek alkotása az ik-
ráshúsokéhoz nagyonn húz, az Epe, és
a' Vizellet. Lásd *Joh. Frid. Blumenbachii Institutiones Physiologicae, Göttingae, 1798. Just. Christian Loder's Anfangsgründe der medicinischen Anthropologie. Weimar. 1793.*

Az embernek testi élete, tsak fél-
élet; él, és nem tudja hogy él. (*Vivit, et est vitae nescius ipse suae*),
mint a' mély álombann. Lélek az, a' mi
megelevenít, Lelki munkáknak kell fo-
lyamatbann lenni — *Lelki Élet* — ak-
kor

kor élünk igazán, mint mikor ébrenn vagyunk. Lelkünknek minden munkái e' kettőre menvénn ki, *Esmérésre*, és *Akarásra*, minthogy a' hol munkát látunk, erőt és tehetséget keresünk; két fő erő tulajdonítódik a' Léleknek: egyik az *Esmerő tehetség* (*Facultas Cognoscendi*), vagy, mivel mikor valamit esmérünk, akkor *értjük* a' dolgot, *Ertelem* (*Intellectus*); másik az *Akarat* (*Voluntas*).



ELSŐ RÉSZ.

AZ ÉRTELEMRŐL.

§. 15. Az Értelme munkája, a' magunk's a' külső dolgok esmerése. Lássunk elsőbenn a' Magunk esmeréséről.

I. SZAKASZ.

A' MAGUNK ESMERÉSÉRŐL.

§. 16. A' magunk lételének érzése — *Eszmélés (Conscientia sui)* abbann áll, hogy érezzük, tudjuk, hogy vagyunk, még pedig, hogy azok vagyunk, a' kik, vagyis, tudjuk a' rajtunk eső változásokat. * Ezzel a' Lételünk érzésével,

* Ezt minden érzi, azért nem is szükség mutogatni; de hijába is mutogatnánk, utóljára is ide mennénk ki; *vagyunk*, mert *vagyunk*, *Cartesius*, az

vel, együttjár minden tudományunk; ezzel kezdődik, ezzel szűnik meg is: nem tudtunk semmit, míg nem eszméltünk; és mikor az eszmélés oda van, mint a' méjj álombann, oda van akkor a' Tudás is. *

Ki-

az a' maga esze utánn menő Philosophus, azt tévénn fel, hogy semmit sem tud, így akarta híres Enthymemájábann megmutatni a' maga létét: *Cogito, ergo sum.* (Principia Philosoph. Parte I. §. 7.) De már az Alsó Ítélet, felteszi azt, a' mi a' Kihozásbann van; mert ha nem tudja hogy van, hogy tudja hogy gondolkozik? úgyhogy az Enthymema ezt teszi: *Cogitans sum: ergo sum.* E' szerént a' Kihozásra semmi szükség. Meg kelle vala hát Cartesiusnak fordítani, így: *Sum, ergo cogito:* Érzem, hogy vagyok, és azért tudom, hogy gondolkozom. *Des Cartes*, mikor a' maga léte felől kételkedik, már van. — A' ki a' maga lételének érzését tagadja, véték vele a' szót vitatni; mert a' szerént, sem azt nem tudja, hogy most vitat valamit, sem azt, hogy mit vitat.

* Kérdésbe teszik a' Philosophusok, hogy, tsupánn akkor vannak-é érzéseink, képzeletink, gondolatink, egy szóval, Előterjesztéseink, mikor eszmélünk, vagy akkor is mikor nem eszmélünk? és így tsak azok az Előterjesztéseik vannak-é, a' melyeket tudunk, vagy vannak mások is, de a' melyeket nem tudunk? ezeket annál fogva *Homályos előterjesztéseknek* nevezik. *Leibnitz* azt mondja, hogy vannak homályos Előterjesztéseink; mert, úgymond, semmiféle erő nints munka nélkül tsak egy szempillantásig is: és így az Előterjesztő erő sints. (Princip. Monod. §. 17. 20. 21.) *Locke* ellenbenn tagadja, hogy vólnának homályos Előterjesztéseink, azonn az okonn, hogy a' méjj álombann, és ájúlásbann,

Kimutatja magát a' kisedbenn mindjárt a' legelső érzéskor. Hallja a' gyermek a' szót: arra tekeríti fejét; látja a' gyertyát, gebeszkedik felé: elég próbája annak, hogy tudja, hogy azok őtet illették, vagy, hogy eszmél; a' mint hogy ezt is szoktuk mondani: *már figyelmez — eszmél.* Mennél többet tapasztal a' gyermek, annál világosabban eszmél mindég; tudja, hogy ez a' dolog elébb őtet illette, e' most ugyan csak őtet illeti, és ezt már egyszer érzette: így ébresztgetődik 's erősödik eszmélése. Egészenn világossá lesz pedig, megállapítatik (*figitur*) a' Beszéd által. Megtanúl a' gyermek beszélni; megtanúlja az *én-t*; és ezzel a' szóval úgy öszveforrad az eszmélés, hogy nem eszmél, vagy bolond az, ki magáról a' harmadik személy-

lásbann, semmi előterjesztéseket se tudunk. (*Lock über den Menschen Verstand. Lib. 2. Cap. 1.*) De erre azt mondhatná Leibnitz Lockénak, hogy: hisz' éppen az a' kérdés, hogy mikor nem tudjuk, hogy vannak előterjesztéseink, vannak-é? Felelet: a' Kérdést sem erre sem arra el nem lehet dűjteni; ennél tovább nem mehetünk, hogy ha vannak is homályos előterjesztéseink, mi azokról semmit sem tudunk. Már a' más, ha arról van a' szó, hogy egykor jobban eszmélünk, mint máskor, vagy egykor világosabban tudunk valamit, mint máskor. Ez úgy van. —

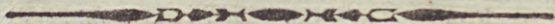
mélybenn beszél; a' mint ezt sok boldoknak példája mutatja.

Valamint pedig a' körülöttünk lévő dolgok illetése ébreszti fel az eszmélést: az is tartja azt fel; az annak ösztöne, mely azt szüntelen serkentgeti; a' honnan, mikor a' dolgok illetését észre nem veszszük, az eszmélés vagy gyenge erőbenn van bennünk, vagy egészen is megszűnt: mint a' méjj álombann, ájulásbann, indulatbann, eszelősségbenn, örűltségbenn. 's a' t.

E' kíséri minden egyéb munkáit Lelkünknek. Hogy valamit érzünk — észre veszünk, a' tsak az által lehet, hogy eszmélünk, vagy hogy tudjuk, hogy az minket illetett: az érzőinak nem éreznek; rezeg a' húr, ha megpendítődik, de nem érez. A' képzelődést e' tartóztatja, hogy meszsze ne menjen, e' kórmányozza míg enged. Mikor gondolodom, jut eszembe, hogy egyszer más-szor vettem észre egyforma dolgokat: ezeket egybe kötöm, hogy azok az én fejembenn egyet tegyenek: itt az Eszmélés. Minden akarásunk azt teszi fel, hogy mi akarjuk ezt meg ezt, ezért meg ezért, vagy hogy tudva akarunk: a' mikor az Eszmélés, *Lelkiesmeretnek* (*Conscientia sui moralis*) mondatik.

Ezen

Ezen munkához, t. i. az Eshméléshez képest, tulajdonítódik a' Léleknek *Eshmélő tehetség* (*Facultas sui sibî consciûm esse*), mely, mivel az által a' Lélek magát esmeri meg, az Értelem alá tartozik.



II. SZAKASZ.

A' KÜLSŐ DOLGOK ESMERÉSÉRŐL.

§. 17. A' mi a' külső Dolgok esmerését illeti: hogy valamit esmerjünk, ezekenn a' léptsőkönn jutunk oda. Először látni, tapintani, 's a' t. egy szóval érezni kell a' dolgot; vagy ha nints többé jelen, képzeletünkben kell lefestenünk. Érzem, vagy képelem, hogy valami zöld, vagy sárga, ilyen vagy amolyan formájú, lágy, kemény, 's a' t. De még ez nem Esméret; tovább kell hát még eggyel lépnem, azt kell megtudnom, kiféle, miféle, vagy mitsoda dolgok közzé — mitsoda *Nem* (*Genus*) alá tartozik az, a' mit esmereni akarok, 's el kell neveznem; gondolkodnom kell hát rajta: akkor esmérem, vagy értem igazánn. Ezek szerint, az Esméret ezen nagy munkája, három kisebb munkából áll: az *Érzésből* (*Sensatio*), *Képzelésből* (*Imaginatio*), és a' *Gondolkodásból* (*Cogitatio*). Ahoz képpest az Értelem is ismét három kisebb tehetségeket foglal magába: az *Érző tehetséget* — *Érzőséget* (*Facultas sen-*

sentendi), Képzelő tehettséget (*Facultas Imaginandi*), és a Gondolkodó tehettséget, vagy Okosságot, (*Ratio*).*

D 3

* Az Értelem alá tartozó tehettségek között szoktak még számlálódni: a Figyelmezőtehettség (*Attentio*), és az Emlékezőtehettség (*Memoria*), mint különös tehettségek. — Előre megjegyezvénn, hogy a tehettségek számát nem jó szükség nélkül szaporítani, mert ez a Természeti Tudományoknak ez ellen a fontos Régulája ellen van: *Annál jobb, mennél többet lehet egy principiumra vinni.* — A mi a Figyelmezést illeti: figyelmeztetni ezt teszi: észrevenni, hogy bennünket valami illetett, és mi illetett; és minthogy az a nélkül meg nem eshetett, tudni magunkat, vagy is eszmélni. Mutatják ezt ezek a szótlások: *Eszedenn légy — Eszedenn járj — Nihts othonn — Elszalad az esze, 's a' t. melyek más szóval ezt teszik: Figyelmezz — Nem figyelmez. — A' figyelmezés nem egyéb tehát az eszmélésnél, és így nem valamely különös munkája a Léleknek. Egyik ember jobban tud eszénn lenni, jobban tud figyelmeztetni; másiknak ellenben mindjárt elszalad az esze — *Kitsapongás (distractio)*. De ugyan azon egy ember sem tud mindég egyenlő erőbenn figyelmeztetni, p. o. mikor bádjattak, álmosok vagyunk, a' figyelmezés is erőnkre esik, vagy nem is megy. A' figyelmezést serkentetik, az érzőszőzőket nagyobb erővel illető, az új és váratlan dolgok: ellenben az egyformaság, p. o. a' monotonia, a' mindennapi, a' közönséges, elaltatja.*

Az Emlékezés sem egyéb az eszmélésnél, és így a' sem valamely különös munkája a léleknek, Ha t. i. az emlékezés ebbenn áll: tudni mi történt ez előtt rajtunk, mi fordult meg fejünkbe, azt pedig mi történt rajtunk, az eszmélés által tudjuk; minthogy mikor nem eszmélünk, semmiről a' mi velünk történik, nem tudunk semmit; azomban

az

az eszmélés, nem tsak a' jelenvaló szempillantásbann határozódik, hanem egyik időpontról a' másakra általmenvénn, az elmúltakra is kiterjed; a' minthogy tudjuk, hogy most is azok vagyunk, a' kik ez előtt egynehány esztendőkkal vóltunk: lát-nivaló, hogy az emlékezés, tsak az elmúltakra ki-terjedő eszmélés. Hogy is állhatna meg az emléke-ző tehetség, mint különös tehetség, az eszmélő tehetség mellett? Mit tenne ez úgy? Jut eszembe, hogy ez meg ez esett rajtam. az emlékező tehet-ségnek jut eszébe, nem *Nékem?* úgy majd két sze-mély leszsz belőlem. Igen vastag is a' Léleknek igen finum munkájához ez a' kifejezés, hogy, a' Lélek az emlékező tehetségbe, mint valamely the-cába rakja a' dolgokat, 's onnan szedi veszi elő. Az elmúltakra való eszmélésünk, vagy emlékeze-tünk nem minden időről egyaránt világos; sok do-logra telyességgel nem tudunk emlékezni, hol lát-tuk, hallottuk 's a' t. sok tsak rémlik előttünk, sok pedig a' legelevenebbenn van emlékezetünk-benn: melynek oka, részszerént az idő, mely so-kaat meghomályosít; részszerént pedig, és főképpenn az, hogy egyszer jobbann figyelmeztünk mint más-ko. Mennél jobbann figyelmeztünk tehát valamire, annál jobbann megmarad emlékezetünkben; és így valami a' figyelmeséget serkenti, annak állan-dóbb emlékezeti. — Tanítsd a' gyermeket figyel-mezni, úgy könnyenn tanul; ha tsügged figyelme-tessége, ne gyötörd a' tanítással: a' mit úgy tanul, a' feledékenységnek tanulja. — Ez a' legjobb *Ars Mnemonica.*

A' Régieknek emlékezetet gyakorló mestersé-gét; előadja *Quintilianus, Instit. Orat. Lib. XI. Cap. 3.* „Loca discunt quam maxime spatiosa, mul-
 „ta varietate signata, domum forte magnam, et
 „in multos diductam recessus, in ea quid quid
 „notabile est, anjmo diligenter affigitur, ut sine
 „cunctatione et mora partes ejus omnes cogitatio
 „possit percurrere — — — tum quae scripserunt —
 „— — digerunt, primum sensum vel locum vesti-
 „bulo quasi adsignant, secundum atrio, tum in
 „pluvia circumeunt, nec cubiculis modo aut ex-
 „hedris,

ELSŐ CZIKKELY.

*Az Érzőtehettségről.**

§. 18. Ha a' Dolgok** illendő erőbenn illetik érzőinainkat, észreveszszük

D 4

nem

„hedris, sed stratis etiam, similibusque per ordinem committunt: hoc facto cum repetenda est memoria, incipiunt ab initio loca haec recensere, et quod cuique crediderunt repossunt, et eorum imagine admonentur &c. Nonne impediri eorum, quae dicit, decursum necesse est duplici memoriae cura? — Ilyen az is, mikor a' Falusi Oskolába Európa Geographiáját, szűz Leány hasonlatosságába tanítja meg a' botos Mester. Mi szükség a' szűz Leányra? Nem azért tudja-é, a' szűz Leánynak mijére mi esik, mert különbenn is felvette az Országok fekvését? Nem czél ellen való dolog-é, hogy valamit könnyebbenn megtanúlhasunk, többfelé húzni a' figyelmetességet, és többet tömni a' főbe?

* Az Érzőtehettséget elszokták osztani *külsőre*, és *belsőre* (*Sensus externus, et internus*). Külső az, mely által a' Lélek a' külső dolgokat; belső pedig, mely által tulajdon maga állapotját, nevezetesen gondolatit, kívánságait 's a' t. veszi észre. Node! ezen utolsó, látnivaló, nem egyéb az eszmélésnél (*conscientia sui*); mert hogy tudjuk hogy vagyunk, 's mint vagyunk, az az eszmélés munkája. Mi szükség hát a' dolgot, és a' szót szaporítani? Az érző tehettség tsak az, mely által a' külső dolgokat veszszük észre, és így nem kell mellé a' külső titulus.

** A' Dolgok, melyek érzőinainkat illetik, vagy a' testünkön kívül, vagy abbann magában vannak.

nem csak azt, hogy valami illetett bennünket, hanem azt is, milyen az a valami, vagy a' mint az Oskola hívja, *előnkbe terjesztjük azt (repraesentamus)*, ez az *Érzés (Sensatio)*. *

Öt Érzőeszközeink lévén, melyek a' dolgoknak közi lehet velünk, 's mind egyik másképpenn lévén alkotva, 's annál fogva mind egyiket a' dolgoknak más más tulajdonsági illethetvénn, ötféle az *Érzés: Tapintás, Ízlés, Szaglás, Hallás, Látás.*

Ha testünkkel, különösen, ha újjaink hegyeivel valamihez érvén, azt megérezzük, *tapintani* mondatunk. *Tapintás* által veszszük már észre a' kiterjedést, távolságot, a' dolgoknak formáit, a' mozgást; továbbá, hogy valami kemény, vagy lágy, síma vagy darabos, száraz vagy nedves, hideg vagy meleg, könnyű vagy nehéz. Ez az *Érzés*, durvább ugyan a' többinél, de legigazabb, leginkább meggyőz bennünket a' körülöttünk lévő dolgok léte felől; a' minthogy sokszor nem hiszünk a' szemünknek, a' fülünknek, a' tapintás igazít el. Nem lévén olyan mesterséges eszköze mint a'
töb-

* *Érzés*, hol az *Actust*, hol az *Előterjesztést (Repraesentatio)* teszi,

többinek, elébb is megérik, és legelébb is elkezdődik. Gyakorlás által sokra lehet vinni. A' szükség nagy mester. Sok vakoknak finum tapintása a' bámulásig van, úgyhogy sokann, a' mint mondják, a' színeket is megtudják különböztetni.

Ízlés, az az érzés, mikor a' dolgoknak sós részetskéi, a' számbeli nedveségbenn megolvadvann, nyelvünk érzőinbimbóit illetik; az, a' mit ekképpenn észrevettünk, a' dolgoknak *Íze*, t. i. sós-é, savanyú-é, édes-é, keserű-é, tsipős-é valami? A' mibenn só nintsen, nints is annak semmi íze, mint a' tiszta víznek. Noha pedig az íz, tsak mi bennünk, és a' mi nyelvünkön van: általviszszük mindazáltal azt magokra a' dolgokra, értvénn azonn, a' dolgoknak azt a' tulajdonságát, mely bennünk az ízt szerette; és így az ízlés által is tsak ugyan a' dolgok tulajdonságait tanuljuk ki.

Ha a' Levegőbenn repdeső sós, és olajos részetskéit a' dolgoknak, a' levegővel együtt orrunkba bészívjuk, illetik azok érzőinainkat, ez a' *Szaglás*. Az a' mit érzettünk, a' *Szag*, mely jó, rossz, nehéz, ró'sa szag, szekfű szag, 's a' t. A' szag is, valamint az íz, tsak a' miénk, nem a' dolgoké; hanem minthogy a' dolgoknak bizonyos tulajdonságokbann van

az oka, általviszszük a' dolgokra. Felette finnyás, felette kellemetes, — felette erős Érzés!

Mikor a' rugós (*elasticum*) testek, rezgésbe jövénn, a' magok rezgését a' körülöttök lévő rugós levegővel közölvénn, a' megrezzent levegőnek habjai (*undae sonorae*) fülünk dobja hártáját megrázzák, és az a' rázás a' háromtsontoknál fogva, a' Labyrinthusbann lévő vékony nedvességgel, 's az által a' hallás érzőinával közlődik: akkor *hallunk*. Az, a' mit hallottunk: a' *Hang*, mely bár ha a' fülünkben készül is, és azonn kívül hang nintsen: mindazáltal, minthogy kívülről jó, általvivődik magokra a' dolgokra, melyek azt okozták.

Bámúlásra méltó a' hangoknak végzetlen külömbisége, melyeket észre veszünk. Más a' hangja a' fúvó mu'sikai szerszámoknak, más a' húrosoknak; egyik hang erősebb, másik gyengébb, egyik *fel-* másik *al-*hang. A' mi még különösebb: akkor is meg tudjuk különböztetni a' hangokat egymástól, mikor több együtthangzik, és azok nem folynak össze: a' mikor különös, hogy némelyek együtt tetszenek a' fülnek — *Harmónia*; mások nem: melyre talám a' *Chladni*
Hang-

*Hangfigurái** néminémű világosságot terjesztenek. Gazdag Érzés! mennyi különbözőkülömbféle hang, melyeket a' mesterség, Melodia formájába öntvénn, ezt az érzést ártatlan gyönyörűségünknek kútfejévé teszi! E' tolmátsolja érzéseinket; a' szó's beszéd által megtestesített gondolatinkat ennél fogva közöljük másokkal.

Itt is mit tehessen a' gyakorlás, mutatja a' Componistáknak a' hangoknak csak legkissebb öszve nem illését is észrevevő füle.

A' *Látás* így esik: a' világító, vagy megvilágosított testeknek minden pontjaiból jövő sűgárok behatvann a' szembe; annak általlátszó részei, főképpenn pedig a' Kristálylentse által meggörbítődnek, úgyhogy utóljára az érzékeny retzés hártvann öszveérnek; hol is azokat a' pontokat, melyekből jöttek, és így az egész testet kis formábann leábrázolják, még pedig megfordítva. Látás által a' testeknek formáját, a' világosságot, a' szint, az árnyékot veszszük észre; hanem osztánn sok tapasztalás utánn azt is látjuk, a' mit tulajdonképpenn nem látunk; a' távolságot, méjjséget, magosságot, nagy-

* Lásd I. T. Mayer's Naturlehre IV. Capit. S. 223.

nagyságot, mozgást. — Kérdés: Miért nem látunk két szemünkel kettőt? Felelet: Miért nem tapintunk száz érzőina-inkal százat? A' szem nem lát, sem a' látás érzőina: más az a' mi lát. — Kérdés: Miért nem megfordítva látjuk a' dolgokat? Azért, mert a' sугárok mentibe nézzük mindenik pontját a' dolognak.

§. 19. Hogy érezzünk, szükség, hogy a' dolgok illessék Érzőeszközöinket. És így, mivel némely érzőeszközökhöz tulajdon magoknak kell érni a' dolgoknak — a' Tapintás és Ízlés érzőeszközeihez; másokhoz más által (*medium*) férnek, — a' Szaglás, Látás, és Hallás érzőeszközeihez; továbbá némely érzőeszközök tsak hozzájok érés által (*contactu*) illetődhetnek — a' Tapintás és Ízlés érzőeszköze; mások bizonyos távolságra — a' Látás eszköze; mások ismét közlelről is, távolról is — a' Szaglás, és Hallás érzőeszközei; végre, némely eszközök *mechanice* illetődhetnek — a' Tapintás, Látás, és Hallás érzőeszközei; mások ismét *chemice*, *solutio* által — a' Szaglás, és Ízlés érzőeszközei: úgy munkálkodjanak a' dolgok érzőeszközeinkbe, a' mint azt azoknak természete kívánja, külömbenn nints Illetés (*impressio*), nints Érzés. Még pedig:
Illő

Illő erővel legyen az illetés, se nagy, se kicsiny. Ha nagy, elbódít; ha kicsiny, nem érdekel. És:

Elég idő legyen a' megilletődésre; p. o. mikor az orsó sebessenn forog, össze futnak előttünk fogai. Szükség továbbá, hogy

Érzőeszközeink jó erővel fogadják a' dolgok illetését (*receptivitas*) ha érezni akarunk. Nints éli, nem fog az érzőtehetség, mikor p. o. álmosok vagyunk, onnan van hogy akkor nem is érzünk. — Felperdítik az Érzőtehetséget:

A' *Kirívás*, vagy *Viszszásság* (*Contrast*, — *Contrarietas*) p. o. Homoksziklák közt egy szép Kert; a' Berlini Párk; azok a' Paraditsomi Vídékek Damascus tájékán; a' városi lármás élet mellet, a' mezei tsendesség, együgyűség, megelegetés; a' Travestiállások, — *Blumauer Virgiliussa*.

Az *Újság*, *Ritkaság*; p. o. A' Veronai régi Rómaiaktól épített Theátrumnak dülledékinn ülni; a' sok Századokig lávába hevert Herculánumi maradványokat, régi pénzeket, gemmákat, a' megújult 's mindent megújító reggelt látni.

A' *Változtatás*. A' monotonia, atoniát tsinál. Valamint sokkal kisebb erejére esik a' testnek a' tsendes járkálás,
mint

mint a' merőenn egy helybe való állás, minthogy ott az inashúsok tserélgetődnek: az érzőtehetségnek tárgyai is ha változnak, munka utánn pihenés, városi lakás utánn mezei élet; a' Társalkodásbann, beszélgetés utánn játék; História utánn Philosophia, Poësis, vagy más következik: nem fárad el olyan hamar. Böltseenn van, hogy a' Világonn, a' gyönyörűség fájdalommal van egyelítve: külömbenn elaludnánk a' gyönyörűség karjainn, 's nem éreznők az életet.

Az *Érzéseknek leptsonként való nevedése (Gradatio)*. Ha felakarjuk tartatani érzőtehetségünk erejét, ha hól nap is érezni akarunk: ne a' nagyánn kezdjük az érzéseknek, a' következendők majd nem érezzük; tsak szükönn töltjük, hogy mindég légyen hely, újabb 's nagyobb érzéseknek. Mit tsinál az okos Orátor? hidegenn kezdi, melegenn végzi; először tanít, azutánn hozza mozgásba az akaratnak minden rugóit, hátúl hagyvánn a' legerősebb érzéseket.

MÁSODIK CZIKKELY.

A Képzelő Tehettségéről.

§. 20. Felette szűk, és szegény volna esméretünk, ha csak azokbann a' dolgokbann határozódna, melyek éppenn előttünk vagynak, a' melyeket éppenn most érzünk; az elmúltakról való minden esméretünk pedig örökre kitörlődne elménkből, és oda többé vissza nem jöhetne. De tapasztaljuk, hogy még most is a' fülünkben a' hangja a' minapi mű'sikának, szánkban az íze a' minapi ételnek, mintha most is előttünk állana távol lévő barátunk 's a' t. egy szóval, hogy az ez előtt érzett, és most jelen nem lévő dolgokat előnkbe tudjuk terjeszteni; vagy az ez előtt érzett, és már most távol lévő dolgoknak előterjesztését, meg tudjuk magunkba újítani, vissza tudjuk hozni (*reproducere*), csaknem mintha most éreznénk. Ez a' *Képzelés* munkája (*Imaginatio*). Az efféle előterjesztések a' *Képzéletek* (*phantasmata*). A' tehetség, mely ehez képest tulajdonítódik a' Léleknek, *Képzelő tehetség* (*Facultas imaginandi*, seu *Phantasia*). — A' jelenlévőket az Érző tehetség, a' távol lévőket a' *Képzelő* tehet-

tehettség terjeszti elő. Szép, — irtóztató, — gyönyörködtető, — kínzó, — az elmúlt gyönyörúségeket újra éreztető, — az elmúlt fájdalmakat újra éreztető, — a' jövővel ketsegtető — a' jövővel fenyegető — bátorító, — kétségbe ejtő, — az okosságnak világító, — az okos-ságot megvakító, a' virtust szép színekkel festető — a' vétket szép színekkel festető Tehetség!

Leírhatatlan az a' gyorsaság, mellyel a' képzelő tehetség egyik képzelet-ről a' másokra ragad bennünket; úgy hogy sokszor egy szempillantás alatt száz meg száz képzeletekenn szaladvánn keresztül, 's annál fogva nem vevődhet-vénn fel a' közbe eső képzeletek, *salto mortalét* láttatik tenni. Nem kevésbé bá-múlásra méltó az is, mitsoda különbö-ző, öszve nem illő képzeleteket tóld föld öszve a' képzelőtehettség: a' Mu'sikus-ból Urat, a' Poëtából Gazdagot tsinál. Kivált álmunkbann hogy játszik velünk, hogy hány vét bennünket egyik állapot-ból a' másikba! És bár ha a' képzelő tehetségnek ezen játékábann semmi rend nem láttatik is lenni, és úgy látszik, mintha az a' képzeletek öszvefűzése tsak vaktába esne: tsakugyan oka van annak, hogy a' Képzelő tehetség, egyik előter-
jesz-

jesztésről másakra ugrik, és hogy éppenn erre ugrik, nem másra. Mi hát az oka, hogy egyik előterjesztés követi a' másikat, vagy hogy az előterjesztések így öszveköttetnek? Erre nézve, ezeket a' Regulákat (*Leges associationis Idearum*) adja kezünkbe a' tapasztalás:

Első Regula: Két hasonló előterjesztések között az egyik, maga után vonja a' másikat (*Regula Similitudinis*); ha tehát az egyik előáll, a' másik nyomba követi: p. o. valamely ábrázat eszünkbe juttat valamely hasonló más ábrázatot.

Második Regula: Az egymás mellett kitetsző — *Viszszáelőterjesztések* (*Repraesentationes contrariae*) között, egyik a' másikra vezet (*Regula Contrarietatis*): p. o. nagy, kicsiny, fehér, fekete.

Harmadik Regula: A' mely előterjesztéseink egyszersmind származtak, azok között ha egy előáll, követik a' többek (*Regula Simultaneitatis*): p. o. valamely helynek előterjesztése, eszünkbe juttatja ott való történeteinket is: p. o. a' Helvetusok haza vágyása innen van — az Ok, eszünkbe juttatja a' Következést; — az Egész a' Részeit, — a' Nem a' Fajait, — a' Jegy a' Jegyeztetett dolgot.

Negyedik Regula: A' mitsoda rendel egyszer megfordúltak fejünkben az előterjesztések, ha végire akadunk, végig megyünk az egész soronn, (*Regula Ordinis*), p. o. mikor egész beszédeket könyv nélkül elmondunk.

Még pedig legkönnyebbenn felébresztik azok az előterjesztések egymást, és legállandóbb egybeköttetések, melyek az időnél fogva kötődnek össze. Ez után van a' hasonló Előterjesztéseknek egybeköttetése. Ismét, sokkal gyengébb az egymás mellett kitetszők egybeköttetése. A' rendnél fogva való egybeköttetés pedig, felette tág, és állhatatlan. Átaljában pedig, annál könnyebbenn felébresztődik valamely előterjesztés, mennél tisztább, elevenebb volt származásakor: p. o. könnyebbenn tudjuk képzelni, milyen szülöttünk helye, mint más idegen helyet. Így az Öregeknek elevenebbenn vagynak előtők gyermekkori dolgaik, mint az azután való; minthogy akkor a' tanulni kezdő eleven Lélek, nem vonódott annyi felé, következésképpenn tisztábbann felvehett valamit. — Továbbá, ha új, ritka, váratlan volt az előterjesztés; és végre, mennél többször megfordúlt az ólta fejünkben.

§. 21. Az Előterjesztéseknek, ezek szerént a' pszichologiai arany Régulák szerént való öszveköttetéséből, sok lélekre tartozó kérdéseket meg lehet fejteni, nevezetesenn:

Mi az oka, hogy az Embereknek annyira nem lehet kiverni fejekből némely balvélekedéseket, kivált ha azok gyermek korokba tsúsztak oda bé; milyenek a' pénzről, titulusról, bizonyos nemzetekről, vallásbelifelekezetekről, kísértetekről, boszorkányokról való balítéletek? Azoknak a' dolgoknak, melyekről efféle helytelen ítéleteink vagynak, előterjesztései, száma nélkül való más előterjesztésekkel öszvesógorosodnak, melyek mihelyt azok előfordúlnak, mind felkelnek mellettek; nem egygyel kell hát hadakozni, hanem többel; mind azokat a' melleleg valókat is ki kellene szaggatni fejünkből.

Honnan van, hogy a' legböltsebb embernek is vagynak bizonyos gyengeségei? minden emberbenn van egy kis dósisa a' bolondságnak — *nullum ingenium magnum est sine mixtura dementiae.* Senec. —? Olyan előterjesztések forradhatnak fejünkbe öszve, melyek közt semmi okos egybeköttetés nints.

Honnan van az a' nagy különbség az Emberek gondolkozása módjában? Minden embernek más más tapasztalása van a' dolgokról; egyiknek egy, másiknak más előterjesztései vannak; egyiknek egy, másiknak másképpenn vannak öszveköttelve.

Hogy esik, hogy ugyanazon szók, ugyanazon beszéd, egybenn egy, másbann más változást csinál? Egybenn egy, másbann más előterjesztések vannak azzal együvéfoglalva.

Honnan van, hogy az Orátor, ki Hallgatóit valamire akarja indítani, ha arra a' dologra tudja vinni a' beszédet, mely azok előtt legkedvesebb, már győzött? mert az száma nélkül való más előterjesztésekkel van öszvepárosodva.

Honnan van a' Sympathia, és Antipathia, melyeknek sokszor magunk se tudjuk okát? Olyan előterjesztések forradtak öszve, azoknak a' dolgoknak, melyeket szenvedhetünk, vagy nem szenvedhetünk, előterjesztésivel, melyek azt szenvedhetővé, vagy szenvedhetetlenné teszik, de a' melyek azután sokszor kiesnek fejünkől.

Hogy esik, hogy sok gyakorlás után olyan könnyen megyünk valaminn, hogy az többé semmi gondolkodásunkba sem kerül?

Hogy uralkodhatik a' Képzelő tehettségenn az Okosság? — Ha bizonyos Előterjesztéseket készakartva gyakrann öszveköttünk, azok úgy öszvenőnek, hogy azután mindég együtt járnak.

§. 2. Egybenn-egybenn nem különböznek az Emberek annyira egyinástól, mint képzelő tehettségekbenn. Egyiké szilaj: másiké lassú, mely nehezenn tud magánn venni valamit. Egyiké gazdag, mely egyszerre száma nélkül való képzeleteket állít elő: másiké szegény. — Egyiké tüzes, mely mindent eleven színekkel ád elő: másiké hideg. Egyiké hajtható, melynek lehet parantsolni: másiké zabolátlan, melyel nem lehet bírni. A' jó képzelő tehettség szilaj is, gazdag is, tüzes is, hajtható is.

§. 23. A' képzelő tehettségnek nagyon kedvezők, a' képzelődést nagyon segítik, mind azok az állapotok, melyekbenn az érzőtehettség nem igen munkás, és így, a' melyekbenn az eszmélés kissebb erőben van bennünk. Ugyan is, nem foglalatoskodvann érzőtehettségünk a' körülöttünk lévő dolgokkal, annál fogva nem kötvénn mintegy bennünket a' körülöttünk lévő dolgokhoz, magunk állapotjához, magunkhoz, vagy nem reflectáltatvann arra, hogy mi kik

vagyunk, mit kíván mostani állapotunk, mi ahoz képest lehető: a' képzelő tehettség, nem lévén a' mi zaboláját meg-rántaná, a' merre akar, arra vihet.

Igy már, a' Setéttség nagyonn élesz-ti a' képzelő tehettséget — Várakat épít a' levegőbenn, — vagdalkozik a' maga ár-nyékával — plánumokat tsinál, de a' melyek a' feljövő világosság fényétől mind elenyésznek. Miképpenn a' hóld az estve homályánál nagyot mutat, a' fényes dél előtt elbúvik. Ez az oka, hogy estve későn csak elhallgathatjuk a' tündér meséket, melyek nappal tsömört okoznak.

A' Magánosság legkedvesebb társal-kodás a' képzelő tehettségnek. — Innen van az a' lélekbenn valo élet, melyel a' Remeték ábrándoznak; — az a' test-nek, és minden emberi kívánságoknak megtagadása. —

A' Tsendesség készteni a' képzelő te-hettséget, a' lárma megállítja. — *Carmi-na secessum scribentis, et otia quaerunt.*

Tüzeli továbbá a' Képzelő tehettsé-get a' dolgoknak jelen nem léte: *Vir-tutem incolumem odimus, sublatam ex oculis, quaerimus invidi.* Jobb távolról szeretni. — Innen van, hogy ha azt, a' mit kívántunk, elérjük, megtsa-lat-

lattattaknak tartjuk magunkat, és hogy bételünk vele. Innen van, hogy ha valamely kised Vitézt látunk, kinek tetteit az előtt hallottuk, a' kit annál fogva az előtt derék termetű embernek képzeltünk; vagy ha az igen éles elméjű 's szeretetre méltó *Humenak* kortsojás képét látjuk: megbotránkozunk benne. Ezért nem tanátsos valakit előre feldítsérni, mert osztánn lehetetlen, hogy a' valóság a' nagy képzeletnek megfeleljen; a' minthogy a' ravasz emberszólás, szokott is élni ezzel a' fogással, hogy valakit másokkal megszóllasson.

A' Bor, melyet tsuda hogy a' Poéták a' Mú'sák közzé nem tettek, elaltatván az érzőtehettséget, nyílást ad a' képzelő tehettségnek, mely kiragad bennünket bajaink közzül — *vino pellite curas* — Tüzet ad — *Catonis virtus incaluit mero*; vagy a' mint a' régi Németekről mondják, a' háborúról bor közt tanátskoztak, hogy jó tüzők lenne; és józanonn végeztek, hogy eszek lenne. — A' nyelvet felvágja — *vino disertus*. — A' szívet megnyitja — *in vino est veritas*.

Ezenkívül mikor valamely dolog annyira magára vonja elménket, hogy se nem látunk, se nem hallunk, mint mikor indulatba jövünk: könnyenn elszalad

lad képzelő tehetségünk. Ez az oka, hogy némelyek mind magánosan, mind a' mások társaságában, magokkal beszélnek, nevetnek, czivakodnak; és hogy a' *Rabener* Poétájának járása megmutatja, mitsoda mértékű verseket írt.

Az olyan Foglalatosságok is, melyek a' hozzá szokás után semmi figyelmeztést nem kívánnak, azomban más dolgoktól elvonják az érző tehetséget; milyenek a' penna rágás, a' köröm rágás (ha az elevenbe nem szakad) — a' pipázás, a' tobákolás, a' lengedező nád-szálak suhogása, — a' méhek zengése, — a' patak tsergedezése 's a' t. segítik a' képzelődést. — *Saepe — saepe levi somnum svadebit inire susurro.* — Mint egy Anglus Prókátorról beszélük, ki a' Törvényszék előtt való beszéllése közben, egy madzagot szokott vólt az újján fel 's le tekergetni; melyet egyszer az ellenkező Fél Prókátora kilopván zsebjéből, nagy zűrzavarba jött, és nem tudott kigázolni beszédéből — *elveszette a' beszede fonalat.* —

Olajat öntünk pedig a' tűzre, a' Szépmesterségek művei látása, hallása, olvasása által, melyek éppenn a' képzelődés világába ragadnak bennünket. Ott-honn van itt a' képzelő tehetség.

De,

De, minthogy nints veszedelmesebb, mint ha a' képzelő tehetség annyira neki szélesedik, hogy többé az okosságnak nem enged; el lehet pedig kaptatni a' képzelő tehetséget: szükség tudni, mitsoda eszközökkel lehet azt megszelídíteni. Magokból a' mérgekből telik ki az orvosság.

Kerüld az estveli 's éjjeli képzelő-dést. Feküdj jókor; a' nappal a' munkának ideje.

Kerüld a' magánosságot. A' társalkodás az élet sava; társalkodás nélkül nem a' világban élünk, elszokunk a' világtól; mindenütt képzeleteinket keressük, 's boszszankodunk hogy fel nem találjuk.

Semmivel soká ne tépelődj, utóljára az eszed is utánna vész.

Tűznél víznél jobban kerüld a' Románok olvasását; melyek — a' milyenek azok többnyire, és a' milyenek olvassák, — szép szín alatt bétsúszó mérgek.

A' Mu'sika szép is jó is, hogy az érzést faragja, vékonyítsa: sok abból se jó. Ne légy *nimum poëticus*; az észnek adj dolgot; a' használ annak, a' mi azt nem kíméli.

§. 24. A' képzelő tehetség természetéből, ki lehet annyira mennyire, ma-

gyarázni az *Álmodozást* (*Somnium*), és az *Álmábannjárást* (*Somnambulismus*). Ébrenn vagyunk, mikor lelkünknek minden tehetségei egyaránt munkábann vannak: aluszunk, ha ez az egyező munkálódás, bizonyos ideig, az ébrenn lételt felváltva, félbe szakad. Az érzőinek megtompulvann, annál fogva az eszmélés lassanként meghomályosodvann, az inashúsok megtágulvann; mely miatt a' szem bészáródik, az áll, a' fő leesik, 's a' testnek minden functioi meglassodvann, elszenderedünk; majd az elszenderedést a' félálom, 's ezt a' méjj álom követi. Az álomból ugyan azon gráditokonn ébredünk fel. Az alatt míg aluszunk, bé lévőnn mintegy zárva érző eszközeink, annál fogva nem foglalatoskodhatvann lelkünk újabb meg újabb előterjesztésekkel, tsak a' régieket újítja meg képzelő tehetsége által, mely szabadonn töldja földja egymásba a' képzeleteket; és minthogy eszmélésünk szendereg, fel 's alá hord, visz, hány, vét bennünket; az így öszvetöldott képzeletek az *Álom* (*Somnium*). Az álmok, a' félálom idejére esnek, és így a' méjj álomnak előtte, és leginkább utánna, minekelötte felébrednénk; vagy talám, hogy tsak azok jutnak eszünkbe; a' méjj álom-

álombann való álmainkra pedig, mint-hogy akkor az eszmélés alszik, nem emlékezünk. Az álmoknak matériája többnyire azok a dolgok, melyekkel nappal sokat tépelődünk; ezért lehet valakinek az álmából characterét alkalmasint kiesmerni; ezért van hatalmunkbann mintegy az álom, úgyhogy néminémüképpenn magunktól függ, hogy mit álmodjunk, és mit ne álmodjunk. Ezerbeenn egyszer megesik, hogy az álom bételyesedik történetből; a mi annyival könnyebbenn meglehet, hogy mivel többnyire azt álmodjuk, a' minn nappal sokat gondolkoztunk: a' mint ébrenn létünkben elgondoltuk valaminek kimenetelét, következéseit, lehető vagy lehetetlen vóltát, úgy is álmodjuk. Mi tsuda, hogy a' mit helyes okoknál fogva előre elláttunk, megálmodjuk? De, hogy az álom jövendőmondás lelkével bírna, azt tsak a' hiszi, a' ki azt tartja, hogy béhunyt szemmel jobbann lehet látni, mint ha nyilván van; vagy hogy ész nélkül okosabb az ember, mint észszel. Hány százszor megesik, hogy nem úgy történik a' dolog, mint a' hogy álmodtuk? akkor nem mondtuk, hogy az álomnak nem lehet hinni: és hogy egyszer imígy amúgy bételyesedik az álom, vagy is

inkább ráhúzhatjuk az álmot a' történetre, az álomnak mindjárt jövendölést tulajdonítunk!

Némelyek aluva olyan dolgokat visznek véghez, p. o. járnak, kelnek, beszélnek, írnak, nappali munkájokat követik, melyek az ébrenn létel munkái: *Álmábannjáró* (*Somnambulo*). A' mi még különösebb, némelyek ezek között észreveszik a' körülöttök eső dolgokat is, p. o. a' kérdésre felelnek, mégis magokhoz nem jönnek, és azokat is álmaikba belésvövik: ha felébrednek, nem jut eszükbe, álmokbann mit tselekedtek, vagy csak úgy rémlik előttök, mint valamely álom. Hogy esik ez? Tapasztaljuk, hogy mások is álmokbann, ha álmok nagyonn eleven, felkiáltnak, sírnak, nevetnek: ennyit hát az álmokbannjárókról is tudunk, hogy azoknak igen eleven álmaik lévén, szunnyadozó eszmélések nem tudván megkülömböztetni a' valóságtól a' képzeletet; ezek az érzőinakat, és azoknál fogva az inashúsokat mozgásba hozzák. De, hogy honnan van az álmokbannjáróknak mozgáshoz tartozó érzőinaiknak az álom ideje alatt az a' nagy és tartós érzékenysége, mely szerént egész álmokat eljátszhatnak, nem tudhatni. Hogy pedig az alatt, míg képzelőte-

het-

hettségek chimaeráit véghezviszik, magokhoz nem jönnek, annak az az oka, hogy bár ha a' tápintások mindnyájoknak megvan is, és egy némelyiknek más érzőeszközeik is nyilván vannak; tsakugyan nintsen érzőeszközeinknek az az ereje, hogy a' dolgok illetését elegendőképpent felvehetnék, és annál fogva eszekre hozódhatnának. Hogy mikor felébrednek, vagy telyességgel nem, vagy igen homályosan emlékeznek álmokbann való tselekedeteikre: az onnan van, hogy az álm alatt az eszmélés kitsiny erőbenn volt benne.

HARMADIK CZIKKELY.

Az Észről, vagy is Okosságról —

(LOGICA).

§. 25. Az Érzés, és Képzelés által szerzünk magunknak *Egyeselőterjesztéseket* (*Repraesentatio simplex, intuitus*). Illyenek p. o. Barátomnak előttem lévő képének; a' hangnak, melyet a' hegedűn hallok; a' rózsa szagnak melyet szagolok; a' bor ízének, melyet iszom; a' fa keménységének, melyet tapintok; meghólt Atyámfia képének előterjesztései.

De nem tsak ilyen Egyeselőterjesztéseink vagynak nekünk. Ez az Előterjesztés, *kép*, nem tsak barátom előttem lévő képét, hanem más képeket is; ez az előterjesztés, *hang*, nem tsak a' hegedű hangját, melyet hallok, hanem másféle hangokat is; ez az előterjesztés, *szag*, nem tsak a' rózsa szagát, melyet szagolok, hanem más szagokat is, magábann foglal. Az ilyen előterjesztéseknek tehát, az a' tulajdonsága; hogy azok nem tsak egy, hanem több dolgokra is illenek; a' honnan azokat *Többeselőterjesztéseknek* (*Repraesentatio composita, idea, notio, conceptus*) lehet nevezni.

Az

Az ilyen többeselőterjesztéseket ismét, egymással egybe szoktuk vetni, és vagy öszveköjtjük, vagy nem: p. o. vannak ezek a' többeselőterjesztéseim: *karika, kerek, négyszegű*; ezeket: *karika*, és *kerek*, öszveköjtöm így: *a' karika kerek*; ezeket ellenbenn: *karika*, és *négyszegű*, nem kötöm öszve: *a' karika nem négyszegű*.

Mikor már többeselőterjesztéseket formálunk, és azokat egymással öszvevetjük: akkor mondatunk *gondolkodni*; és ehézképest tulajdonítunk a' Léleknek *Gondolkodótehettséget*, vagy *Okosságot*. (*Ratio.*)

§. 26. Tapasztaljuk, hogy ha úgy gondolkodunk, a' mint kell, gondolatunkat mások okosnak, külömbenn pedig oktalannak tartják: p. o. ha ezt mondom: *négyszegű karika*; ezt minden esztelennek mondja. Ebből azt kell kihoznunk: hogy, kell valami megesmértető jelének lenni annak, melyik okos gondolat, és melyik nem; és így, kell lenni valami *Reguláinak a' gondolkodásnak*, melyek szerént ha gondolkodunk, okosonn gondolkodunk; és a' melyeket ha eltévesztünk, gondolatunk esztelen. Ezeknek a' reguláknak pedig, mind a' mi, mind a' más fejében meg kell lenni; mint-
 hogy

hogy különbenn nem mondhatták volna azt mások gondolatunkról, hogy az okos, vagy oktalan.

Továbbá, mikor gondolkodunk, mindig van valami a' minn gondolkodunk; és mi azt így, vagy amúgy gondoljuk. Amaz a' gondolat *matériája*, ez a' gondolat *formája*: p. o. Ebbenn a' gondolatbann: *fejérvíz*; a' *matéria* a' *fejér* és *víz*; a' forma pedig az, hogy én ezt a' kettőt egybekötöm.

Ha már azokat a' *Régulákat*, melyek szerént gondolkodunk, vagy is, a' melyek szerént adjuk a' formát a' gondolatoknak, kifejtegetjük, és öszyerakjuk: abból leszsz az a' *Tudomány*, mely a' Görög *λογος*-tól (*Ratio*) *Lógicának*, *Okosság* vagy *Gondolkodás Tudományának* mondatik. A' *Logica* tehát az a' *Tudomány*, mely a' *Gondolkodás Reguláiról*, vagy a' *Gondolatok formáiról* tanít.

§. 27.

* A' *Logicát* elszokták osztani, *Közönséges*, és *Különös* (*Universalis, et Specialis*) *Logicára*. A' *Közönséges Logicánn* értik azt, mely általjábann a' *Gondolkodás Reguláit* adja elő, nem nézvén semmit a' *gondolkodás matériájára*; a' *Különösn* pedig azt, mely *Regulákat* ad, ha ilyen, vagy olyan *matériáról*, p. o. *Theológiára*, vagy *Jusra tartozóról* gondolkodunk. De ez, úgy-látszik, hogy nem helyes

§. 27. Ha hát a' *Logica* a' gondolko-
 dás reguláit adja elő: az a' kérdés:
 melyek

lyes elosztás; mert egy az, hogy a' mit Különös Logicianak mondanak, nem különös, hanem alkalmaztatott (*applicata*) *Logica*; más az, hogy Különös Logicát tanítani nem lehet, minthogy úgy minden Tudománynak systemáját meg kellene a' Logicában tanítani. E' szerént hát a' *Logica*, sem Közönséges, sem Különös: tsak *Logica*.

Elosztják továbbá, az úgy nevezett Közönséges Logicát, *Tisztára*, és *Alkalmaztatottra* (*Pura*, et *Applicata*); amaz azt értvénn, mely minden Okosságnak, ezenn pedig azt, mely különösönn az Embernek Logicája; amaz azt nézvénn, hogy ha valamely okosság gondolkodik, mitsoda regulák szerént kell annak gondolkodni, melyet minthogy nem a' tapasztalásból tudunk, *tisztának* mondódik; e' pedig azt vizsgálvann, hogy, ha azok a' regulák az Ember gondolkodására alkalmaztatódnak, mitsoda akadályai 's feltételei vagynak az Ember gondolkodásának. De ez is, úgy látszik, nem jó elosztás. Egyért azért, mert phantasticum azt vizsgálni, hogy minden Okosságnak, ha egyszer okosság, mitsoda regulák szerént kell gondolkodni. Mi tsak a' magunk okosságát esmerjük, és azonntúl akarni menni, ezt teszi: emberi okossággal akarni azt megmutatni, hogy a' nem emberi okosság, hogy gondolkodik. Másért azért, mert a' gondolkodás közönséges reguláit az Emberre alkalmaztatni, ezt teszi: azt kérdeni: hát az ember úgy gondolkodik-é? úgy; mert ha nem úgy gondolkodna, nem jól gondolkodna; és e' szerént az *Applicata Logica* igen rövid volna.

Az az elosztása pedig a' Logicianak, mely szerént az, *Természetinek*, és *Mesterségesnek* (*Naturalis* et *Artificialis*) mondódik, még tsak említést sem érdemel. Természeti Logicájának, abbann az értelembenn, a' mint a' vevődik, kell lenni min-

melyek azok a' gondolkodás régulái? Keressük ki hát először is azokat, melyek átaljábann mindenféle gondolkodásra ráillenek; azután pedig azokat, melyek különösen a' gondolkodásnak ez vagy amaz nemének régulái.

§. 28. A' mi a' *Gondolkodás Közönseges Reguláit* illeti: láttuk oda fellyebb, hogy a' gondolkodás a' többeselőterjesztések formálásábann, és azoknak öszvekötésébenn, vagy nem kötésébenn, és így, abbann áll, hogy többől egyet tsinálunk. Kérdés: mire vigyáztunk akkor, mikor azt a' többet egybekötvénn, egyet tettünk belőle? Jut eszembe, hogy ezt: *karika*, és *kerek*, öszvekötttem így: a' *karika kerek*; ezt pedig: *karika*, és *négyszegű*, nem kötttem: a' *karika nem négyszegű*. Miért kötttem amaszt öszve, és ezt miért nem? Oka a' vólt, hogy amazok egymással megegyeztek, ezek nem; amazokat hát öszveköthettem, vagy együvé gondolhattam, ezeket nem.

E'

dénnek, mert külömbenn nintsen esze. Úgyde, az, hogy valaki tud gondolkodni, még nem Tudomány, nem Logica. Ha pedig a' Logica Tudomány, úgy nints szükség a' *mesterséges* titulusra; mert az tsak azt tenné: *Mesterséges Mesterség*.

E' tehát az a' Közönséges, és Fő Regula, melyet általjábann minden gondolkodásunkbann követünk: *A' melyek egymással ellenkeznek, azokat nem lehet öszvekötni, és így gondolni sem.* — *Ellenkezés Régulája (Principium Contradictionis).* Ebből folynak más hasonlóképpenn Közönséges Régulák, mint;

1. *A' melyek hát egymással megegyeznek, azokat lehet együvé gondolni, vagy tsak gondolni.* — *Megegyezés Régulája, — (Principium Identitatis).*

2. Ha két egymással ellenkező tulajdonságok közzül az egyiket valaminek tulajdonítottam, a' másikat ugyan annak nem tulajdoníthatom: p. o. ellenkezők ezek: beteg, nem beteg. Ha az egyiket mondom Cájusról, akkor a' másikat nem mondhatom: Cájus vagy beteg, vagy nem beteg; *tertium non datur*; nem lehet beteg is, nem is. — *Kirekesztés Régulája — (Principium Exclusi tertii, sive medii) **.

F 2

§. 29. E'

* A' gondolkodás Közönséges Regulái közzé szokott még számlálódni, az *Elegedendó Ok Principiuma* is (*Principium Rationis Sufficientis*), mely azt teszi: hogy ha a' megegyezést, vagy ellenkezést megakarom tudni, kell lenni valaminek, a' miből azt megtudhassam; kell lenni Okának a' megegyezésnek, vagy ellenkezésnek. p. o. Ha ezeket:

§. 29. E' szerént, mind azt lehet gondolni, a' mi az Ellenkezés principiuma ellen nints. A' mit már e' szerént gondoltam, a' Logica szerént igaznak (*logice verum*) mondatik. De még azért, hogy valami Logica szerént igaz, vagy hogy én azt gondolhatom, nem következik, hogy az matériájára nézve is igaz: p. o. Szárnyaslovat gondolhatok, de azért nem következik hogy van is. De a' mit én nem gondolhatok, a' nintsen is a' Természetbenn.

§. 30. A'

ket: *fa*, és *zöld*, öszve akarom kötni, először is az a' kérdés: van-é köztök ellenkezés? azután az: honnan tudom hogy van, vagy nints köztök ellenkezés?

De ennek a' Principiumnak a' gondolkodás regulái közt nints helye, sem haszna. Helye nints, mert itt csak arról van a' szó: melyek azok a' regulák, melyek szerént gondolkodunk? e' pedig: minden gondolatnak kell lenni elegendendő okának, — nem regulája a' gondolkodásnak, hanem *conditioja*; feltésszük t. i. hogy előre tudja azt ki, mik ellenkeznek egymással, mik egyeznek meg; s itt csak azt kérdjük, hogy gondolatinkbann miket kötünk öszve, az ellenkezőket-é, vagy meg egyezőket? Haszna sints a' Logicábann, mert akármeddig keressük az okát, hogy valamely gondolatbann, mint tsupa gondolatbann miért nints ellenkezés; utóljára is csak itt kell megálapodnunk: nints benne ellenkezés, mert nints: p. o. ezek közt: *zöld*, és *fa*, miért nints ellenkezés? azért, mert nem látunk benne ellenkezést. Nem *logicum* vagy *formale* le Principium ez, hanem *materiale*.

§. 30. A' mi a' *Gondolkodás Különös Reguláit illeti*: ezeket hogy kikereshessük, lássuk mitsoda különböző nemei vannak a' *Gondolatoknak*? — A' *gondolatoknak* három neme van:

1. A' *Többselőterjesztések* (*Idea, conceptus, notio*), melyek, a' mint oda felyebb láttuk, az egyeselőterjesztéseknek vannak ellenébe téve, és a' melyekben a' megegyező előterjesztéseket *tacite* (tacite) egybekötjük: p. o. ez *Ember*, többselőterjesztés, minthogy több személyeknek előterjesztéseit foglalja magábann; és benne ezek az előterjesztések: okos lélek, érzékeny test, *tacite* egybekötődnek.

2. Az *Ítéletek* (*Judicium*), melyekben nyilván kijelentődik állítással, vagy tagadással, hogy több előterjesztéseket össze lehet-e kötni, vagy nem: p. o. a' föld kerek.

3. Az *Okoskodások* (*Ratiocinium*), melyekben az okát is megmondjuk, miért lehet vagy nem lehet az előterjesztéseket egybekötni: p. o. minden Plánéták a' Nap körül forognak: a' Föld Plánéta, a' Föld hát a' Nap körül forog.

Ezen nemeinek a' *gondolatoknak*, mindeniknek vagynak tulajdon regulái;

melyek tehát a' gondolkodásnak különös reguláit teszik. Lássunk rólok egyenként:

I. A' TÖBBESELŐTERJESZTÉSEKRŐL.

§. 31. Itt első kérdés is az: Hogy formálunk többeselőterjesztéseket? A' többeselőterjesztések lesznek az Egyesesekből. Vagynak sok egyeselőterjesztéseim; ezeket ha egybevetem, veszem észre, hogy némelyekbenn megegyeznek egymással, másokba pedig különböznek: p. o. sok fát látok, s látom hogy abbann mind megegyeznek egymással, hogy vagynak leveleik, ágai, tör'sökök, gyökereik; abbann pedig különböznek, hogy leveleik nem egyformák, tör'söke egyiknek vastagabb, magassabb, mint a' másiké; egyik egyenes, másik görbe; egyik terepély, másik sűgár 's a' t. Ha már azokat, melyekbenn az ilyen egyeselőterjesztések egymással megegyeznek, külön vészem; azokat pedig, melyekbenn különböznek egymástól, elhagyom (*abstractio*), azokat melyekbenn egymással megegyeztek, öszvekötvénn, lesz belőle *többeselőterjesztés*: p. o. a' Fák, melyeket látok, megegyeznek abbann, hogy vagynak leveleik,

veleik, ágaik, 's a' t. ezeket hát külön veszem: különböznek pedig abbann, hogy leveleik 's a' t. nem egyformák, ezeket elhagyom. Ezeket az előterjesztéseket már: levél, ág, tör'sök, gyöker, öszvekötvénn, vagy együvé gondolvann, lesz belőlök ez a' többeselöterjesztés: *Fa.* — Így több egyenes oldalú háromszegyet egybevetvén, látom, hogy ezek mindnyájokkal közök, hogy: egyenes oldalak van, oldalak tsak három, melyek bizonyos helyet közre fognak. Ha ezeket a' közös tulajdonságaikat öszveköttöm: lesz belőlök az *egyenes oldalú Háromszeg* többeselöterjesztése. Elhagytam tehát mind azokat, melyek mindnyájokban meg nintsenek.

§. 32. Hogy a' többeselöterjesztéseket melyeket e' szerént formáltunk, közelebbről esmerhessük: bontsuk el azokat, 's lássuk azokat a' részeket, melyekből állanak.

Azok a' részek, melyekből valamely többeselöterjesztés áll, egyszersmind megismertető *Jegyek (Notae)*, melyeknél fogva egyik többeselöterjesztés a' másiktól megkülömböztetődik: p. o. ez a' többeselöterjesztés, *Ember*, ezekből áll: *érzékeny test* — *okos lélek*; melyek egyszersmind megismertető jegyek is,

mivel ezek által az *Ember* előterjesztése, minden más előterjesztésektől megkülömböztetődik.

A' Jegyek már:

1. Vagy *Közönséges*, vagy *Tulajdon Jegyek* (*Notae Communes*, vel *Propriae*). Ezek tsak egy, amazok pedig több előterjesztésekre illenek: p. o. ez a' Jegy: *három linea* által bérekész-tődni, a' háromszegnek tulajdon jegye; e' pedig, *Figura*, közönséges jegy, minthogy az nem tsak a' háromszegre, hanem a' karikára, négyszegre, sokszegre is ráillik.

2. Vagy *Allító*k, vagy *Tagadó*k. (*Adfirmativae*, vel *Negativae*): p. o. *okos ember*, *nem okos ember*.

3. Vagy *Belső*k, vagy *Külső*k (*Internae* — *Externae*). Ezeket tsak úgy tulajdonítom valamely előterjesztésnek, ha mással egybevetem; p. o. *fiú*, *külső jegy*; amazokat pedig tulajdoníthatom valamely előterjesztésnek, ha azt tsak magábann gondolom is: p. o. *okos*; *belső jegy*.

4. Vagy *Szükségesképpenn való*k, vagy *Múlható*k (*Essentiales* — *Accidentales*). Szükségesképpenn való jegyek azok, melyeket ha elhagyok, a' többes-előterjesztés nem lesz többé az, a' mi vólt.

vólt: p. o. a' *három oldal*, szükségesképpenn való jegye a' *háromszegnek*. Múlható jegyek pedig azok, melyeket ha elhagyok is, a' *többselőterjesztés* még is ugyan az marad: p. o. hogy a' *háromszegnek* három *egyforma* oldala legyen: ez múlható jegy.

§. 33. Rakjuk össze ismét, és lássuk magokat a' *többselőterjesztéseket*; nevezetesen lássuk először is, milyen valamely *többselőterjesztés* magábann véve; azután pedig, milyen az, ha más *többselőterjesztésekkel* egybevetjük.

§. 34. Ha egy *többselőterjesztést* magábann felveszünk, az a' *kérdésünk* reá nézve:

1. Mikre terjed ki? — milyen a' *Kiterjedése*? (*Quantitas Extensiva, Extensio*). Erre nézve látni való, hogy valamely *többselőterjesztésnek* kiterjedése, annál szélesebb, mennél több *előterjesztéseket* foglal magában: p. o. ennek a' *többselőterjesztésnek*, *Állat*, szélesebb a' kiterjedése ezénél: *Ló*.*

F 5

2. Azt

* A' *többselőterjesztéseket* kiterjedésekre nézve, *Közönségesekre*, *Különösökre*, és *Egyesekre* szokták közönségesen elosztani. De ez az elosztás nem jó. Egyért azért, hogy ez, *Egyes*, *többselő-*

2. Azt kérjük: mitsoda részekből, vagy jegyekből áll? milyen a *Foglalatja*? (*Quantitas intensiva, — intensio*) Itt látnivaló, hogy mennél több jegyei vagynak valamely többeselöterjesztésnek, annál nagyobb annak foglalatja; és megfordítva: p. o. ennek, *Figura*, kissebb a' foglalatja ezénél, *háromszeg*; minthogy a' háromszegbenn nem csak a' *figura* mint jegy, hanem még ez a' jegy is, *három oldal*, megvan — Az olyan többeselöterjesztések, melyeknek több jegyei vagynak, *Öszveteteknek*, (*Notiones Compositae*) neveztetnek: ilyen p. o. a' *háromszeg* előterjesztése, mely ezekből, *figura*, és *három oldal* áll. A' mely többeselöterjesztéseknek ellenbenn semmi jegyét nem lehet előszámlálni, azok *Egyszereseknek* (No-

előterjesztés, *contradictio in adjecto*; mert ha valamely előterjesztés csak egy dologra illik, a' nem többes; ha többes, nem csak egyre illik. Másért azért, hogy ennek: közönséges, különös, többes előterjesztés, csak *relative* van helye, de a' miről még itt nincs szó; mert ha minden relationn kívül nézzük a' többeselöterjesztéseket, egyik szintűgy magábann foglalja mind azokat, melyek alá tartoznak, mint a' másik; és ebbenn a' tekintetbenn mindenik egyforma: p. o. *Ló*, szintűgy magábann foglal minden lovakat, mint ez, *Allat*, minden állatokat.

(*Notiones Simples*) mondatnak, ilyen p. o. a' *veres színnek* előterjesztése.

Ha már valamely többeselőterjesztést nem csak megtudok másoktól különböztetni, hanem még a' jegyeit is elő tudom adni: akkor *Világos Előterjesztésem* (*Notio distincta*) van: p. o. ha az embert más állatoktól nem csak megtudom különböztetni, hanem még ezen jegyeit is, *állat*, és *okos*, elő tudom adni: előterjesztésem világos. *Nem világos* (*minus distincta*) ellenbenn előterjesztésem, ha magát a' többeselőterjesztést megtudom ugyan másoktól különböztetni, de jegyeit nem tudom előszámlálni.

Az ilyen nemvilágos előterjesztések, vagy *Tiszták*, vagy *Zavarosok*, (*Clarae*, vel *Confusae*). *Tiszták* azok, melyeknek azért nem tudom jegyeit előadni, mivel nintsenek jegyei; milyenek az egyszerűtöbbeselőterjesztések: p. o. a' *színeknek*, *hangoknak* 's a' t. előterjesztése; az édest a' keserűtől megtudjuk ugyan különböztetni, de nem tudunk semmi jegyeit adni. *Zavarosok* pedig azok, melyeknek vagynak ugyan jegyei, de azokat nem tudjuk előszámlálni: ilyenek p. o. sok embernek a' *virtusról*, *kötelességről*, *igazságról* való előterjesztései.

sei. A' zavarosokat lehet világosokká tenni; de a' tisztákat nem.

Az előterjesztések Világosságának sok grádusa van. Mennél több jegyeit tudjuk előhozni az előterjesztésnek; annál világosabb az. Így már az előterjesztés *Egészenn világos* (*complete distincta*), ha annak minden jegyeit elő tudom számlálni: p. o. a' háromszeg három oldalú figura. Ha valamely egészen világos előterjesztés jegyeinek előszámolásában, egy jegy sem fordul kétszer elő: úgy az *Szoros mértékű* (*praecisa*): p. o. a' háromszegnek ez az előterjesztése: a' háromszeg olyan figura, mely három linea által *rekesztődik bé*, nem szoros mértékű; mert a' figurában már benne van a' bérekesztés. — *Felesleg világos* pedig az előterjesztés (*notio adaequata*), ha nem csak minden jegyeket, hanem ezeknek jegyeit, és ezeknek ismét jegyeit elő tudom adni, mind addig, míg csak egyszereselőterjesztésekre nem érek: p. o. ennek: *Ember*, ezek jegyei: *állat*, és *okos*: az állat olyan *organumos test*, mely *érez*, *szabad tettségére szerént mozog*: okos az, a' mi *eszmér*, *akar*. Ezeket megint tovább lehetne fejtegetni.

§. 35. Egy egészen világos, és kiszabott többeselőterjesztés, *Meghatározásnak* (*Definitio*); a' pedig, a' mit ekként meghatározunk, *Meghatározott dolognak* (*Definitum*) mondatik. Lehet-e az egyszerestöbbeselőterjesztéseket meghatározni? A' Meghatározásbann ezek kívántatnak meg:

1. A' meghatározásnak, a' meghatározott dologra reá kell illeni; és így annak, sem szélesnek, sem keskenynek nem kell lenni. *Széles* a' meghatározás, ha a' kérdésbenn lévő előterjesztésenn kívül másokat is foglal magábann. Nem szabad hát a' meghatározásbann kevesebb jegyeket számlálni elő, mint a' mennyi szükséges annak a' dolognak minden másoktól való megkülömböztetésére; mert külbenn szélesebb a' meghatározás a' meghatározott dolognál: p. o. a' négyszeg négy egyenlő oldalú figura; meg kellett volna határozni a' *szegeletek nagyságát* is. — A' karika görbe lineájú figura — más görbe lineájú figurák is vagynak. — Ellenbenn, *Keskeny* a' meghatározás, ha a' meghatározandó dolgot egészen bé nem fogja. Több jegyet sem kell tehát a' meghatározásbann előszámlálni, mint a' mennyi az előterjesztésnek megkülömböztetésére elég; kü-
löm-

lőmbenn keskenyebb a' meghatározás a' meghatározott dolognál: p. o. a' háromszeg, három *egyenes*, és *egyforma* oldalú figura. Minek az egyenes, és egyforma oldal?

2. Annak, a' mit megakarunk határozni, nem kell a' meghatározásbann újra előfordulni; külömbenn a' meghatározásbann *Karika* (*circulus*) van: p. o. egyenes linea az mely *egyenesen* megy.

A' meghatározás, vagy tsak a' *Névenek*, vagy magának a' *Dolognak* meghatározása, (*Nominalis*, vel *Realis*). Amabbann tsak külső jegyek által határozzuk meg a' dolgot, melyeknél fogva azt más dolgoktól megkülömböztethetjük: p. o. az arany olyan értz, mely tizenkilentzser nehezebb a' víznél. Ebben pedig belső jegyek számlálódnak elő, melyekből magát a' dolgot lehet megismerni: p. o. a' karika olyan görbe lineájú figura, melynek a' középpontjától a' kerületéig mindenütt egyenlő hosszúságú egyenes lineákat lehet húzni.

§. 36. Ha több többeselőterjesztéseket egybevetünk, ezek lesznek a' *Kérdések*:

1-ször. *Hogy azok Szélesebbek-e, vagy Keskenyebbek?* Egy olyan többeselőterjesztés, mely egy másik kiterjedésének

sének bizonyos részét teszi: annak *Alájartozónak* (*subordinata*) mondatik: p. o. *ló*, ennek, *állat*, alátartozik. Az az előterjesztés, mely alá egy másik tartozik, *Feljebbvalónak*; ez pedig, mely az alá tartozik, *Alábbvalónak* mondatik: p. o. *állat*, feljebbvaló, *ló*, alábbvaló. Említeni sem kell, hogy ugyan azon egy többeselőterjesztés, más más tekintetben, most feljebb, majd alábbvaló lehet: p. o. *ló*, ezzel: *állat*, egybevetve, alábbvaló; ezzel pedig: *Ánglus Páripa*, egybevetve, feljebbvaló. Ezekből megtetszik, hogy a' feljebbvalónak szélesebb a' kiterjedése az alábbvalóénál.

A' feljebbvaló többeselőterjesztés, egészenn megvan az alátartozó alábbvalóban, mint jegy; de a' melyben azonkívül még más jegyek is vagynak: p. o. *állat*, egészenn benne van ebbenn: *ló*; de a' *Ló*ban még több jegyek is vagynak, melyek az *Állat*ban nintsenek. Az alábbvalónak tehát nagyobb a' foglalatja a' feljebbvalóénál.

Ezek szerint, ha valamely többeselőterjesztéshez egy új jegyet tesz, abból alábbvaló többeselőterjesztés lesz. Ezen módon szüntelen új új jegyeket tehetnek a' többeselőterjesztéshez; mely által annak foglalatját nevelm, ellenbenn

a' kiterjedését kissebbítem: p. o. ehez: *Test*, ezt a' Jegyet teszem hozzá: *Organumos*, leszz belőle *Organumos Test*; ehez: *Organumos test*, ezt: *érzés*, lesz *állat*; ehez *állat*, ezt: *négy lábú*, lesz *négy lábú állat*; ehez: *négy lábú állat*, ezt: *ragadozó*, lesz *négy lábú ragadozó állat*.

Ellenbenn, ha valamely többeselőterjesztésből jegyeket hagyok el: mindég felyebbvaló többeselőterjesztéseim lesznek: p. o. ebből: *négylábú ragadozó állat*, elhagyom ezt: *ragadozó*; leszz *négylábú állat*. Ebből: *négylábú állat*, elhagyom ezt: *négylábú*; leszz *állat*, 's a' t. És ezt mind addig folytathatom, mígtsak egyszereselőterjesztésre nem érek, melyből többé semmit el nem lehet hagyni, és a' mely osztánn a' legfelső többeselőterjesztés. Ezenn a' módonn, a' a' többeselőterjesztés' foglatját kissebbítem; ellenbenn a' kiterjedését nevelem. — Ezekből látnivaló, hogy mennél jobbann nevelem valamely többeselőterjesztésnek foglatját: annál kissebb leszz annak kiterjedése; és megfordítva. —

A' Felyebbvaló többeselőterjesztés, *Nemnek* (*Genus*), az Alábbvaló *Fajnak* (*Species*) mondatik. A' *Legfelső Nem* (*Genus Summum*) az, mely semmi más nem alá nem tartozik.

§. 37. Az olyan többeselőterjesztések, melyek egymás alá nem tartoznak, hanem vagy kiterjedését, vagy foglalatját teszik együtt valamely többeselőterjesztésnek, *Együvértartozóknak* (*Coordinatae*) mondatnak. Azok nevezetesen, melyek kiterjedését teszik, *Együvértartozó Különlévőknek* (*coordinatae disjunctae*) mondatnak: p. o. *fejér, fekete, sárga, veresrész színű emberek*, együtt teszik ennek a többeselőterjesztésnek *Ember* a' kiterjedését; ezek hát együvértartozó, még pedig különlévő többeselőterjesztések. Azok pedig, melyek a' foglalatját teszik, *Különnválasztottaknak* (*disparatae*) mondatnak: p. o. ezek: *állat*, és *okos*, teszik együtt az *Embert*, ezek hát együvértartozók, még pedig különválasztottak.

§. 38. 2-szor. *Hogy azok, Ugyanazok-é, vagy Külömbözők?* (*Identicae, — Diversae*) Ugyanazonok vólnának az olyan többeselőterjesztések, melyeknek ugyanazon jegyei vólnának. De látnivaló, hogy két olyan előterjesztést, melyeknek ugyanazon jegyei vólnának, nem lehet gondolni; minthogy azokat nem lehetne egymástól megkülömböztetni (*principium indiscernibilium*), és így az nem is kettő vólna, hanem egy.

Az olyan többeselőterjesztéseket is hát, melyeknek egy a' kiterjedése, nem lehet ugyanazoknak mondani, minthogy jegyeikre nézve különböznek egymástól: p. o. háromszeg, és háromoldalú figura; hanem minthogy az ilyen előterjesztéseket lehet egyiket a' másik helyett tenni: jobb azokat *Tseretöbbeselőterjesztéseknek* (*Notiones Reciprocae*) mondani.

E' szerént minden előterjesztések különbözök. Azok a' jegyek, melyeknél fogva két előterjesztés egymástól különbözök, együtt neveztetnek azoknak *Külömbségének* (*Differentia*): p. o. a' háromszeg, és négyszeg közt az a' különbség, hogy amaannak három, ennek négy oldala van. Így már az a' különbség, mely két feljebbvaló Nem alatt lévő nemek közt van, *Nembeli Külömbségnek* (*Differentia Generica*); az, mely a' nemnek Fajai közt van, *Fajbeli különbségnek* mondatik: p. o. az a' különbség, mely ezek közt van: *négy lábú állat*, és *madár*, melyek ez alatt a' felsőbb nem alatt, *állat*, vagynak, nembeli; a' pedig, mely ezek közt, *oroszlán*, *medve*, van, fajbeli különbség.

§. 39. 3-szor. *Hogy azok Megegyezők é, vagy Ellenkezők? Megegyezők azok,*

azok, melyeket öszve lehet kötni: p. o. *figura*, és *háromoldalú*; ezeket öszve köthetem így: háromoldalú figura. Ellenkezők pedig azok, melyeket öszve nem köthetek: p. o. *négyszegű*, és *karika*.

Már a' felyebb mondattakat öszvevévén, látnivaló:

1. Hogy minden alátartozó többeselőterjesztések, megegyeznek azzal a' felyebbvaló többeselőterjesztéssel, mely alá tartoznak, minthogy ez amazokbann mint jegy benne van: p. o. *állat*, és *ló*, megegyező többeselőterjesztések. És így, mind azokat a' jegyeket, melyek a' felyebbvaló többeselőterjesztésbenn vannak, tulajdoníthatom az az alá tartozó alábbvaló többeselőterjesztésnek is: p. o. a' mit az Állatról elmondhatok, ugyan azt a' Lóról is elmondhatom. — És a' mi a' felyebbvaló többeselőterjesztéssel ellenkezik: annak az alá tartozó alábbvaló többeselőterjesztéssel is ellenkezni kell: p. o. ha az Állatról nem mondhatom azt, hogy mindentudó, az Emberről sem mondhatom. — De, megfordítva: nem mondhatom, hogy mind azt, valamit az alábbvaló többeselőterjesztésnek tulajdonítok, tulajdoníthatom a' felyebbvalónak is, mely alá tartozik: minthogy amabbann a' közös jegyekenn

kivül még több jegyek is vagynak: p. o. a' Lóról elmondhatom, hogy négy lába van; de nem mondhatom el minden állatról. — Azt sem mondhatom, hogy a' mi az alábbvaló többeselőterjesztéssel ellenkezik, ellenkezik a' felyebbvalóval is, mely alá tartozik: minthogy az ellenkezés olyan jeggyel lehet, mely nints meg a' felyebbvaló többeselőterjesztésbenn: p. o. a' háromszeg előterjesztésével ellenkezik, hogy négyszegű legyen; de nem ellenkezik a' figuráéval; minthogy az ellenkezés ebbenn a' jeggybenn, *háromszegű*, van; mely jegye a' háromszegnek, de nem jegye a' figurának. *Quidquid valet de genere, valet etiam de specie: sed non valet de genere, quod valet de specie.*

2. Hogy minden különválasztott többeselőterjesztések megegyezők; minthogy együtt teszik a' többeselőterjesztés foglalatját.

3. Hogy minden különnlévő többeselőterjesztések ellenkeznek egymással; minthogy egymást kirekesztik: p. o. tudós, tudatlan; — háromszegű, négyszegű, sokszegű figura.



II. AZ ÍTÉLETEKRŐL.

§. 40. Mikor többeselőterjesztéseket formálunk, titkonn kötjük egybe azokat az előterjesztéseket, melyek egymással megegyeznek. Mikor pedig ítélnünk, nyilván is kijelentjük állítással, vagy tagadással, hogy az öszvevetett előterjesztések megegyeznek-é egymással, vagy nem. Az *Ítélet* hát olyan gondolat, melybenn azt jelentjük ki, hogy az öszvevetett előterjesztések, megegyeznek-é, vagy nem: p. o. minden állat érez — némely emberek nem tudósok — ha eső lesz, sár lesz — Cájus vagy beteg, vagy nem beteg.

§. 41. A' már a' kérdés: mitsoda különbkülömbféle ítéleteket formálhatunk az említett módon? vagy, mitsoda nemei vagynak az ítéleteknek? Minden ítéletre nézve ezeket kérhetjük:

1. Mennyi előterjesztésre terjed ki az ítélet? Ez az ítéletnek *Mennyisége* (*Quantitas*): p. o. minden kö érzéketlen — ennek a' mennyisége ez: *minden*.

2. Öszve lehet-é kötni az előterjesztéseket, vagy nem? Ez az ítélet *Minéműsége* (*Qualitas*): p. o. Cájus tudós — ennek a' minéműsége ez, hogy

ezen előterjesztéseket: Cajus, és tudós, *össze lehet kötni.*

3. Miért, és hogy lehet az előterjesztéseket az ítéletbenn összevetni, vagy nem kötni? és így, mitsoda egybekötésbenn, relatiobann vagynak az előterjesztések egymáshoz? Ez az ítélet *Egybeköttetése (Relatio)*: p. o. ha esső lesz, sár lesz, — ennek a' relatioja ez, hogy az egyik *Ok*, a' másik *Következés.*

4. Miképpenn van a' megegyezés, vagy meg nem egyezés az előterjesztések közt? úgy-é mint lehető, vagy meglévő, vagy szükségesképpenn való? Ez az ítélet *Módja (Modalitas)*: p. o. a' háromszegnek szükségesképpenn három oldalának kell lenni — ennek ez a' módja, hogy *szükségesképpenn* megegyeznek az előterjesztések egymással.

Annyi különböző ítéleteket formálhatunk hát, a' hány félek lehetnek azok, mennyiségekre, minémúségekre, egybeköttetésekre, és módjokra nézve.

§. 42. Az ítéletek vagy *Egyszeresek (Simplicia)*, vagy *Többszeresek*, vagy is *Öszvetettek (Composita)*. Egyszeresek azok, melyek tsak egy ítéletet foglalnak magokbann: p. o. Cajus tudatlan. Többszeresek pedig azok, melyeket ha kifejtünk, több ítélet lesz belőlök: p. o. Cajus tudatlan, de betsületes

ember. Lássuk először is az Egyszereseket, mennyiségekre, minémúségekre, egybeköttetésekre, és módjokra nézve.

§. 43. *Mennyiségekre* nézve az ítéletek vagy *Egyesek* (*Singularia*), vagy *Többesek*, vagy is *Különösök* (*Particularia*), vagy *Közönségesek* (*Universalia*). Egyes ítélet az, mely csak egy egyeselőterjesztésről szól: p. o. Cájus tudós. Különös ítélet az, mely valamely többeselőterjesztésnek némely részéről; Közönséges pedig, mely annak minden részéről szól: p. o. ez: némely emberek tudósok, különös; e' pedig: minden háromszegnek három oldala van, közönséges ítélet. Az olyan ítéletek, melyekben a' mennyiség nints nyilván kitéve, neveztetnek *Bélyegteleneknek* (*Indefinita*), melyek is közönséges ítélet számba mennek: p. o. az ember véges Való — mikor esső van, sár lesz; melyeket másképpenn így mondtunk volna ki: minden ember véges Való — mindig, mikor csak esik, sár van. Az olyan ítéletek ellenbenn, melyekben a' mennyiség nyilván ki van téve, *Bélyegeseknek* (*Definita*) mondatnak. Az egyes ítéleteknek bélyegei a' *Tulajdonnevek*, és a' *Mutatópronomenek*: p. o. Cájus beteg — ez az ember nekem barátom.

A' különös ítéletek bélyegei ezek: *némely, sok, egynehány*; a' Közönségeské pedig ezek: *minden, kiki, egy sem, senki sem.*

§. 44. *Minéműségek*re nézve az ítéletek, vagy *Állítók*, vagy *Tagadók* (*Affirmativa — Negativa*), a' szerént, a' mint az ítéletbenn vagy azt jelentjük ki, hogy az előterjesztéseket öszve lehet kötni; vagy azt, hogy nem lehet: p. o. *Thraso vitéz, állító; Thraso nem vitéz, tagadó ítélet.* *

§. 45. A' mi az ítéleteknek *Egybeköttetését* nézi: az vagy *Belső*; vagy *Külső*. *Belső* az egybeköttetés, ha az egyik előterjesztés a' másikkann benne van,

* Még egy harmadik nemét is szokták az Ítéleteknek a' minéműségre nézve említeni, t. i. az *Öszvébbszorító*, vagy *Végnélkülvaló* ítéleteket, (*Limitantia*, vel *Infnita*), melyekenn az olyan ítéletek értődnek, melyekbenn az előterjesztéssel tagadó jegyet kötök öszve: p. o. azt tudom, hogy Cicero nem Hadivezér vólt. Végnélkülvalóknak neveztetnek azért, mert nints vége hossza azoknak a' jegyeknek, melyeket azonn az egyenn kívül lehet tulajdonítani az előterjesztésnek, Öszvébbszorítóknak pedig azért, mivel azok közzül a' sok jegyek közzül, melyeket az előterjesztésnek lehet tulajdonítani, egyet kivesznek, és az által a' jegyek számát öszvébb szorítják. De ezek állítóitélet számba mehetnek, minthogy a' tagadójegyet az előterjesztésről állítják: p. o. a' *nem Hadivezér* állítódik Ciceroról.

van, vagy is annak jegye. Az olyan ítélet, melybenn azt jelentjük ki, hogy az egyik előterjesztés jegye-é a' másiknak, vagy nem: neveztetik *Categoricumnak*, mely tehát vagy *állító*, vagy *tagadó*: p. o. Cajus tudós, állító; Cajus nem tudós, tagadó categoricum ítélet. Külső pedig az egybeköttetés, ha az egyik előterjesztés a' másikkann nincs benne; hanem függ egyik a' másiktól. Még pedig ez a' függés, vagy tsak az egyik részről van, a' mikor a' hátulsó előterjesztés függ az elsőtől, de ez nem függ attól; a' milyen egybeköttetés van az *Ok*, és *Következés* között, melyek közül ha az okot mondom, mondanom kell a' következést is; de ha a' következést mondom, nem szükség hogy mondjam ugyan azt az okot; mivel annak a' következésnek más oka is lehet; és az olyan ítéletek, melyeknek előterjesztései közt ilyen egybeköttetés van, neveztetnek *Hypotheticumoknak*: p. o. ha esső leszsz: sár leszsz. Vagy mind két részről van a' függés, a' milyen egybeköttetés van az Egésznek részei közt. Az olyan ítéletek, melyekbenn ilyen egybeköttetés van, *Disjunctivumoknak* neveztetnek: p. o. Cajus vagy beteg, vagy nem beteg; melyek t. i. *beteg* — *nem beteg*,

viszont függenek egymástól, úgy hogy akár ezt mondom: Cajus vagy beteg, ezt is mondanom kell: vagy nem beteg; akár ezt mondom: Cajus vagy nem beteg, ezt is mondanom kell: vagy beteg.

§. 46. A' categoricum ítéletbenn, a' mint láttuk, az előterjesztések olyan egybeköttetésbenn vagynak, hogy az egyik a' másiknak jegye. Az az előterjesztés, mely a' másiknak jegye, *Praedicatumnak*; a' pedig melynek jegye, *Subjectumnak* mondatik: p. o. ebbenn az ítéletbenn: Zsugorinak van pénze: *Zsugori* subjectum, *pénz* praedicatum. És minthogy az Ítéletnek ki kell jelenteni, hogy a' subjectumot a' praedicatummal öszve lehet-é kötni, vagy nem: az a' Jel, mely által ez kijelentődik, nevezetik *Kötőléknek* (*Copula*), mely is tehát vagy állít, vagy tagad: p. o. Zsugorinak van pénze; ebbenn a' kötőlék ez: *van* — Irusnak nints pénze; ebbenn a' kötőlék ez: *nints*. Nem mindég vagnak így nyilván kiteve a' Categoricum ítéletnek ezen három részei; de az olyan ítéleteknek könnyű a' szokott formát adni: p. o. a' nap égetett — ezt a' szokott formábann így mondanánk ki: a' nap volt égető.

A' categoricum ítéletek, vagy *Ugyanazonosok*, vagy nem, (*Identica*, vel *non identica*). Amazokbann a' subjectum és praedicatum, tseretöbbeselőterjesztések: p. o. minden négyszeg négy oldalú figura; ezekbenn nem, p. o. *Cajus* nem tudós.

§. 47. A' hypotheticum ítéletekbenn (a' mint mondottuk), az előterjesztések abbann az egybeköttetésbenn vagynak, melybenn van az ok a' maga következéssel. Az ilyen ítéleteknek az a' része, melybenn az ok van, *Elsőnek*, *Elejének*, (*Antecedens*, *Hypothesis*, *Conditio*, *Prius*) a' pedig melybenn a' következés van befoglalva, *Hátulsónak*, *Hátuljának*, (*Consequens*, *Thesis*, *Conditionatum*, *Posterius*) mondatik: p. o. ennek az ítéletnek: *mikor esik — sár van*: amaz eleje, ez hátúlja. Hogy a' hypotheticum ítélet helyes légyen, szükség, hogy a' következés valósággal folyjon az okból.

§. 48. A' disjunctivum ítéletekbenn egy előterjesztés, egy egészet jelent; a' többi előterjesztések pedig annak részeit jelentik: amaz hát felyebbvaló, ezek alábvaló, alátartozó többeselőterjesztések: p. o. az *Emberek* vagy *fejérek*, vagy *sárgák*, vagy *veresrézszínűek*, vagy *feketék*.

Mikor valamely többeselőterjesztésnek alátartozóit ilyenképpenn előszámáljuk, *Logikai osztást* (*Divisio logica*) viszünk véghez. Az a' felyebbvaló többeselőterjesztés, vagy is az az egész, melyet elosztottam, *Elosztottnak* (*Divisum*), az alábbvaló alátartozó többeselőterjesztések, vagy részek pedig, *Osztályos részeknek* (*Membra Divisionis*) mondatnak. És minthogy ugyanazon előterjesztést, több tekintetekből el lehet osztani: mindég meg kell mondaní az *Osztásbann való tekintetet* (*Fundamentum Divisionis*), melyre néztünk az osztásbann. A' felyebbi példábann, az osztásbann való tekintet, az Embernek a' színe vólt. — Ha valamely többeselőterjesztést több tekintetekből osztunk el: abból lesznek *Óldalaslágvaló osztások* (*Collateralis Divisio*): p. o. a' triangulomok, óldalokra nézve elosztatnak egyforma óldalúakra, egyforma szárúakra, és nem egyforma óldalúakra — szegeletekre nézve egyenes, tompa, és hegyes szegeletűekre. Ha az osztályos részeket újra elosztjuk: az az osztás *Alsóbbelosztásnak* (*Subdivisio*) mondatik: p. o. az Embert elosztom tudósra, tudatlanra; a' tudóst ismét elosztom Theologusra, Juristára. Ha az

elosz-

elosztásokat, és az alsóbb elosztásokat úgy terjesztem elő, hogy azokonn könnyenn végig lehessenn nézni: abból lesz *Tábella.*

Az osztásbann ezekre kell vigyázni:

1. Az osztásnak tökéletesnek kell lenni, azaz: minden részeket elő kell számlálni: p. o. a' triangulumnak ezen felosztása, hogy az vagy egyforma oldalú, vagy egyforma szárú, — hibás.

2. Mindenik előszámlált résznek valósággal benne kell lenni az elosztott többeselőterjesztésbenn: p. o. ez az elosztás: a' figurák vagy egyenes, vagy görbe lineájúak, vagy *szegeletek* — hibás.

3. Az osztályos részeknek, egyiknek a' másokban nem kell befoglalva lenni; hanem egymást ki kell rekeszteni; vagy is együvé, nem pedig egymás alá rendelt többeselőterjesztéseknek kell lenni: p. o. az Állatoknak ez az elosztása, hogy azok vagy madarak, vagy halak, vagy *sasok*, vagy *czethalak*, — ez ellen a' regula ellen vét.

4. Az oldalaslag való osztásokat nem kell öszvezavarni: p. o. az Emberek vagy férjfiak, vagy aszszonyok, vagy *feketék*: ezen osztás, az említett okból hibás.

§. 49. *Modalitássokra* nézve az ítéletek, az előterjesztések megegygyezésének,

nek, 's meg nem egyezésének, vagy lehetőségét, vagy meglétét, vagy szükségesképpennvaló létét jelentik (*Problematica, Assertoria, Apodictica*). A' problematicumokban az előterjesztések megegyezése, vagy nem egyezése, csak lehetőknek ítéldők; az ilyenekre hát csak a' kívántatik, hogy gondolhassam: p. o. az Ember *lehet* jó. Az assertoriumokban úgy nézzük az előterjesztések megegyezését, vagy nem egyezését, mint valósággal megllett dolgot: p. o. Cájus tudós, Cájus nem tudós. Az apodicticumokban úgy nézem az előterjesztések megegyezését, vagy nem egyezését, mint szükségesképpennvalót: p. o. a' triangulumnak három szegületének *kell lenni*.

§. 50. Ha valamely ítéletnek mennyiségét, és minéműségét együtt nézzük: az, vagy *közönségesen állító*, vagy *közönségesen tagadó*; vagy *különösönn állító*, vagy *különösönn tagadó*; a' mikor az egyesítéletek, a' különösök közé értődnek: p. o. minden plánta él: közönségesen állító — egy ember sem mindenható: közönségesen tagadó — némely emberek tudósok: különösönn állító — némely emberek nem jók: különösönn tagadó ítéletek. A' Logicusok ezt ezzel a' négy betűvel teszik ki: A, E,

E, I, O. és ebbe a' versbe foglalják: *Asserit A, negat E, verum generaliter ambo; Asserit I, negat O, sed particulariter ambo.*

§. 51. A' mi az eddigvalókban az egyszerűsítéletekről mondódott: mind az reáillik a' többszeres vagy öszvetett ítéletekre is; minthogy azok, egyszerűsítéletekből állanak.

§. 52. A' Többszeres ítéletekben már, az öszvetétel, vagy nyilván van, vagy el van rejtve (*Judicia manifestae, et occultae compositionis*). Amazokban könnyen szembetűnnek azok az egyszerűsítéletek, melyekből állanak: p. o. Cájus és Titus hazugok. Ez a' többszeres ítélet ezekből az egyszerűsítétekből áll: Cájus hazug, Titus hazug. — Ezekben ellenben nem tűnnek olyan hamar szembe az egyszerűsítéletek, melyekből állnak: p. o. csak az Isten mindenható — ez a' többszeres ítélet, ebből a' két egyszerűsítétekből áll: az Isten mindenható — és: senki a' ki nem Isten, nem mindenható.

A' mi a' nyilvánvaló öszvetételű ítéleteket illeti:

Valamely categoricum ítélet nyilván van öszvetéve, ha több subjectuma, vagy praedicatuma, vagy több subjectu-

jectuma, több praedicatuma is van: p. o. Cájus, és Titus gazdag — Cájus gazdag és tudós — Cájus és Titus gazdag és tudós — Látnivaló, hogy az ilyen öszvetett ítélet, annyi egyszeres ítéletből áll, a' mennyi subjectuma és praedicatuma van.

Valamely hypotheticum ítélet nyilván van öszvetévé, ha annak vagy több vagy-gyal különválasztott első része, vagy több és-sel öszveköttött hátulsó része, vagy mind kettő van: p. o. ha Cájus okosabb, vagy nem olyan rest volna: ezt el nem múlatta volna. — Ha van Szabadakarát: van Virtus, és van Imputatio. — Ha Cájus okosabb, vagy nem rest volna: gazdagabb és szerentsesebb volna. — Egy ilyen öszvetett ítélet, annyi egyszeres ítéletből áll: a' mennyi vagy-gyal különválasztott első, és és-sel öszveköttött hátulsó része van.

Itt meg kell jegyezni: hogy ha valamely hypotheticum ítéletnek több és-sel öszveköttött első része van: a' nem öszvetett Hypotheticum Ítélet, mint-hogy azok együtt tészik az okot: p. o. ha Cájus betegségében szorossabb diatétát tartott volna, és okos Doctorhoz folyamodott volna: meg nem holt volna — Nem mondódik, sem az magábann, hogy

hogy ha szorossabb diaetát tartott volna: meg nem holt volna; sem az, hogy ha okos Doctorhoz folyamodott volna: meg nem holt volna; hanem a' mondódik, hogy ha mind kettőt tselekedte volna: meg nem holt volna.

Valamely Disjunctivum ítélet nyilván van öszvetéve: ha annak több *és*-sel öszveköttött subjectuma van: p. o. Cajus és Titus vagy betegek, vagy nem betegek; mely ezekből az ítéletekből áll: Cajus vagy beteg, vagy nem beteg — Titus vagy beteg, vagy nem beteg. Az ilyen ítéletekből annyi egyszeresítélet telik, a' mennyi *és*-sel öszveköttött subjectum van benne.

Itt is jegyezzük meg: hogy ha valamely disjunctivum ítéletbenn több *és*-sel öszveköttött részek vagynak: az nem öszvetettítélet: p. o. Cajus vagy jó, és annál fogva megelégedett; vagy nem jó, és meg nem elégedett. Ebbenn az ítéletbenn, jó, és megelégedett; nem jó, és meg nem elégedett — együtt tesznek egyegy részt.

A' mi pedig az Elrejtett öszvetéte-lű ítéleteket illeti: minthogy azokat el kell elébb bontani, ha az egyszeres ítéleteket, melyekből állanak, ki akarjuk keresni: *Kifejtendőknek (Exponibilia)*

neveztetnek. A' kifejtendő ítéleteknek ezen nemei vagynak:

1. A' *Kirekesztők (Exclusiva)*; melyekben vagy csak egy subjectumnak, minden más subjectumokat kirekesztvénn, tulajdonítódik, vagy nem tulajdonítódik valamely praedicatum; p. o. csak az Isten mindenható — csak Cájusnak nints esze; — vagy csak egy praedicatum tulajdonítódik, vagy nem tulajdonítódik valamely subjectumnak, minden más praedicatumokat kirekesztvénn: p. o. Cájusnak csak pénze van — Cájusnak csak esze nints. Azok az egyszeresítéletek, melyekből az ilyen kirekesztőitélet áll, különböző minéműségűek, egyik állító, másik tagadó.

2. A' *Kivevők (Exceptiva)*; melyekben a' subjectumnak egy része kivévődik, mint a' melyről nem lehet elmondani a' praedicatumot: p. o. Magyar Országonn minden Polgárok, a' Nemeseket kivévén, fizetnek adót. Itt is látnivaló, hogy az egyszeresítéleteknek különböző minéműsége van.

3. Az *Öszveszorítók (Restrictiva)*; melyekben a' subjectum, vagy praedicatum mellé bizonyos feltétel tevődik: p. o. Cájus okos ember, ha ugyan okosnak lenni azt teszi: a' maga hasznát jól érteni.

4. Az *Újonnanelőhozók* (*Reduplicativa*); melyekben a' subjectum ismét előfordúl: p. o. a' Király, mint Király, első ember az Országban.

5. Az *Öszvehasznító*k (*Comparativa*); melyekben több subjectum, vagy több praedicatum hasonlítódik öszve: p. o. több kell ész, mint erő.

§. 53. Az eddigvalókban egy egy ítéletet, tsupán magában vettünk gondolóra. Vessünk öszve már többeket, és lássuk, milyenek azok egymásra nézve.

1. Ha két öszvetett ítélet tsak mennyiségére nézve különbözik egymástól: azok *Egymásalátartozóknak* (*Subalternana*) neveztetnek; a' mikor az egyik ítélet közönséges, a' másik különös. Amaz mondatik *Felleybbvalónak* (*Subalternans*), ez *Alábbvalónak* (*Subalternatum*): p. o. minden értz megolvad a' tűzben — némely értz megolvad a' tűzben.

2. Ha az öszvetett ítéletek, vagy tsak minéműségekre nézve, vagy mennyiségekre is, minéműségekre nézve is különböznek egymástól: neveztetnek *Viszszásoknak* (*Opposita*), melyek is háromfélék: a) Vagy mind kettő Közönséges: *Közönséges Viszszások* (*Contraria*): p. o. minden Plánétáknak vagy-

nak lakosi — egy Plánétának sintsenek lakosi. *b)* Vagy mind kettő Különös: *Különös Viszszások (Subcontraria)*: p. o. némely emberek tudósok — némely emberek nem tudósok. Ezek subcontrariumoknak neveződnek, azért, hogy két contrarium ítéleteknek subalternatumjai. Ez az ítélet: némely emberek tudósok, ennek a' subalternatumja: minden emberek tudósok. Ez: némely emberek nem tudósok, ennek a' subalternatumja: egy ember sem tudós. Ezek az ítéletek pedig: minden ember tudós — egy ember sem tudós: contrariumok. *c)* Vagy az egyik Közönséges, a' másik Különös: *Viszszás Ellenkezők (Contradictoria)*: p. o. egy plánta sem mérges — némely plánták mérgesek.

3. Ha két ítéletnek egy a' minéműsége, azaz: vagy mind kettő állító, vagy mind kettő tagadó; és a' mi az egyiknek subjectuma, az a' másiknak praedicatuma, és a' mi az egyiknek praedicatuma, az a' másiknak subjectuma: azok neveztetnek *Megfordított (Conversa)* ítéleteknek. Még pedig, ha mind kettőnek egyforma mennyisége van: azok változás nélkül (*simpliciter*) vagynak megfordítva: *Változás nélkül való megfordítás (Conversio simplex)*: p. o. némely

mely emberek betegek — némely betegek emberek. Ha pedig különböző mennyiségűek, változtatva vagynak megfordítva: *Változtatott megfordítás* (*Conversio per accidens*): p. o. minden ember halandó — némely halandók emberek.

4. Ha a' megfordításbann azt, a' mi az előtt subjectum volt, tagadva tészem praedicatummá, és viszont a' praedicatumot subjectummá: — az olyan megfordítás nevezetik *Tagadvavaló megfordításnak* (*Contrapositio*); mely tagadva való megfordítás, vagy *változás nélkül való* (*simplex*), ha t. i. mind két ítéletnek egy a' mennyisége: p. o. minden emberek halandók — minden nem halandók nem emberek —; vagy *változtatott* (*per accidens*), ha az ítéletek különböző mennyiségűek: p. o. minden ember halandó. — némely nem halandó nem ember.



III. AZ OKOSKODÁSOKRÓL.

§. 54. Mikor az előterjesztések megegyezésének, vagy meg nem egyezésének az okát is megmondjuk; vagy is, mikor több ítéleteket egybevetünk, oly véggel, hogy a' többiből megtessen, hogy a' hátulsó ítéletbenn lévő előterjesztések megegyeznek-é, nem-é; vagy is, mivel a' mely előterjesztések megegyeznek, azokat lehet gondolni; a' mit pedig gondolni lehet, az logice igaz; a' hátulsó ítélet igaz-é, vagy sem? akkor mondatunk *Okoskodni (Ratiocinari)*; az egybevetett ítéletek pedig *Okoskodásnak (Ratiocinium)* mondatnak: p. o. okoskodom, mikor ezeknek az ítéleteknek igaz vóltából: minden ember halandó — Cajus ember: ennek igazságát, Cajus halandó; — vagy mikor ennek az ítéletnek hamis vóltából: egy ember sem tudós — ennek igaz vóltát: némely emberek tudósok, — kihozom.

§. 55. Az az ítélet, 's ítéletek, melyből, vagy melyekből egy másiknak igaz vagy hamis vóltát kihúzom: neveztetik, 's neveztetnek *Oknak (Fundamentum Ratiocinationis)*; a' pedig, melynek igaz vagy nem igaz vóltát abból kihúztam, *Következésnek (Consequentia)*.

Ha

Ha már csak egy ítéletből húzzuk ki egy másiknak igaz vagy hamis voltát: az olyas okoskodás neveztetik *Egyenes következésűnek* (*Consequentia immediata*, — *ratiocinium consequentiae immediatae*): p. o. minden ember halandó — némely emberek halandók. Ha pedig nem tsupánn egy ítéletből, hanem több más ítéleteknek segítségével tudjuk meg valamely ítéletnek igaz vagy hamis voltát: akkor okoskodásunk, *Nem egyenes következésűnek* (*Consequentia mediata* — *ratiocinium consequentiae mediatae*) mondatik: p. o. minden ember halandó — Cajus ember: Cajus halandó.

§. 56. Lássunk először az *Egyenes következésű okoskodásokról*; melyek is épülnek: az ítéletek *Egymásalávaló rendelésénn* (*Subalternatio*), *Viszszázásánn* (*Oppositio*), *Megfordításánn* (*Conversio*), és *Tagadvávaló megfordításánn* (*Contrapositio*).

Az *Egymásalá rendelésre* nézve, ezek a' regulák:

1. Ha valamely közönséges ítélet igaz: igaz az alattalévő különös is: p. o. ha az igaz, hogy minden ember halandó: az is igaz, hogy némely emberek halandók. De valamely közönséges ítélet lehet hamis; és az alattávaló különös még

is igaz: p. o. nem igaz, hogy minden ember tudós volna, de igaz hogy némely emberek tudósok.

2. Ha valamely különös ítélet nem igaz: nem igaz az a' közönséges is, mely alá az tartozik: p. o. ha e' nem igaz, hogy némely emberek halhatatlanok: e' sem igaz, hogy minden emberek halhatatlanok. De ha valamely különös ítélet igaz: nem következik hogy igaz volna az a' közönséges is, mely alá tartozik: p. o. némely emberek tudósok: nem következik, hogy minden emberek tudósok.

A' *Viszszázásra nézve* ezek a' regulák:

1. Két ellenkező ítéletek között az egyiknek igaznak, a' másiknak hamisnak kell lenni: p. o. e' két ítéletek között: minden ember halandó — némely emberek nem halandók: az egyik igaz, a' másik hamis.

2. Ha két visszás közönséges ítélet között az egyik igaz, a' másiknak hamisnak kell lenni: p. o. ha az igaz, hogy minden ember halandó: e' nem igaz, hogy egy ember sem halandó. Mind kettő tehát nem lehet igaz; de mind kettő lehet nem igaz: p. o. ez: minden ember tudós, és, egy ember sem tudós: mind kettő hamis.

3. Ha két viszszás különös ítélet közzül az egyik nem igaz, a' másiknak igaznak kell lenni: p. o. ha e' nem igaz, hogy némely triangulomoknak négy szegelete van: ennek igaznak kell lenni, hogy némely triangulomoknak nem négy szegelete van. De megfordítva, nem lehet az egyik ítéletnek igazságából a' másiknak hamis vóltát következtetni; minthogy mind a' kettenn igazak lehetnek: p. o. e' mind a' kettő igaz: némely emberek betegek, némely emberek nem betegek.

A' *Megfordításra* nézve, ezek a' regulák:

1. Ha valamely ugyanazonos (*identicum*) ítélet igaz: igaz az az ítélet is, mely abból megfordítás által lett: p. o. minden triangulum három oldalú figura — megfordítva is igaz: minden három oldalú figura triangulum.

2. A' közönségesenn állító ítéleteket nem lehet változás nélkül megfordítani; azaz: nem lehet úgy változás nélkül megfordítani, hogy ha az az ítélet, melyet megfordítunk, igaz vagy nem igaz: az is igaz, vagy nem igaz legyen, mely abból megfordítás által lett: p. o. minden tudósok emberek — ebből nem következik, hogy minden emberek tudósok.

sok. Ellenbenn, változtatva meg lehet a' közönségesenn állító ítéleteket fordítani: p. o. ebből: minden Tudósok emberek, — következik: némely emberek tudósok.

3. A' közönségesenn tagadó ítéleteket, meg lehet mind változtatva, mind pedig változás nélkül fordítani: p. o. egy ember se mindentudó — ebből foly: egy mindentudó sem ember — némely mindentudó nem ember.

4. A' különösen állító ítéleteket, csak változás nélkül lehet megfordítani: p. o. ebből az ítéletből: némely emberek betegek — foly: némely betegek emberek.

5. A' különösen tagadó ítéleteket, sehogy sem lehet megfordítani: p. o. ebből az ítéletből: némely figurák nem triangulumok; — nem következik, hogy némely triangulumok nem figurák.

A' *Tagadva való megfordításra* nézve, ezek a' regulák:

1. Az ugyanazonos ítéleteket meg lehet tagadva fordítani: p. o. ebből: minden három oldalú figura triangulum; foly: egy nem triangulum sem három oldalú figura.

2. A' közönségesenn állító ítéleteket meg lehet mindenképpenn fordítani: p. o. ebből:

ebből: minden ember halandó — foly: egy nem halandó sem ember — némely nem halandó nem ember.

3. A' közönségesen tagadó ítéleteket, lehet változtatva, de nem lehet változás nélkül tagadva megfordítani: p. o. ebből: egy jó ember se tsalárd — ez foly: némely nem tsalárd jó ember; e' nem foly: minden nem tsalárd jó ember.

4. A' különösen állító ítéleteket, nem lehet tagadva megfordítani.

5. A' különösen tagadó ítéleteket, tsak változás nélkül lehet megfordítani: p. o. némely állatok nem madarak; ebből foly: némely nem madarak állatok.

§. 57. A' *Nemegyenes következésű Okoskodások (Ratiocinia consequentiae mediatae)*, vagy olyanok, hogy *különös* ítéletekből következtetek *közönségest*; vagy hogy *közönséges* ítéletből következtetek *különöst*.

§. 58. Az olyan nem egyenes következésű Okoskodásnak, melybenn *különös* ítéletekből következtetek *közönségest*, két neme van: egyik az *Inductio*, másik az *Analogia*.

1. *Inductio* az az okoskodás, mikor egynéhány előterjesztéseknek, melyek egy feljebbvaló többeselőterjesztés — Nem vagy Faj alá tartoznak, bizonyos
közös

közös jegyét látván, úgy okoskodunk, hogy annak a' jegynek meg kell lenni mind a' többi az alá tartozó előterjesztésekben, és így az egész Nembenn vagy Fajbanu is: p. o. Cajus, Titus, Cicero, halandó — Cajus, Titus, Cicero pedig emberek — és így minden ember halandó. Ennek az okoskodásnak ez a' regulája: *a' mit el lehet mondani minden egyről (individuum), azt el lehet mondani a' Fajról is: és a' mit el lehet mondani minden Fajról, ugyan azt el lehet mondani a' Nemről is.*

Mely regulából megtetszik: hogy szorossann véve, csak akkor szabad volna inductionn okoskodnunk, mikor minden egy egyeket, vagy minden Fajokat felszámolnánk; és e' volna a' tökéletes *inductio (inductio completa)*. De minthogy a' tapasztalás határa igen széles: többnyire meg kell érünk *nem tökéletes inductioval (incompleta)*; mely hát annyit tesz, hogy a' mennyire mi tapasztaltunk valamit, az közönségesen úgy van. A' honnan mihelyt ellenkezőt tapasztalunk, mindjárt változtatjuk ítéletünket.

Azoknak a' különös ítéleteknek, melyekből *inductio* által közönségest húzok ki, egyforma minéműségének, t. i. mind,

mindnyájának vagy állítónak, vagy tagadónak kell lenni. Az is látni való, hogy a' közönséges ítéletnek egyforma minéműségének kell lenni azokkal a' különösökkel, melyekből lett.

2. *Analogia* az az okoskodás, mikor látván, hogy két's több előterjesztés egynehány jegyekbenn megegyezik egymással: úgy okoskodunk, hogy azok mind a' többi jegyekbenn is megegyeznek; és így abból, hogy némelyekbenn megegyeznek, azt hozzuk ki közönségesen, hogy mindenbenn megegyeznek: p. o. ennek az esztendőnek kezdete száraz, szeles; a' tavalyi esztendő kezdete is száraz, szeles volt: és így, valamint a' tavalyi esztendő terméketlen volt, úgy ez is terméketlen leszsz. — Az analogia, egészen bizonyossá nem tesz valamit; hanem tsak hihetővé, még pedig annál hihetőbbé, mennél többek a' megegyező jegyek.

Azoknak a' jegyeknek, melyeknek megegyezéséből, a' többeknek megegyezését következtetjük, szükségesképpennvalóknak kell lenni: p. o. abból, hogy két ember egyenlő nagyságú, idejű, gazdagságú, nem következik, hogy mivel az egyik tudós, a' másik is az. Mint szintén azoknak a' jegyeknek is, melyek-

lyeknek megegyezését következtetjük, szükségesképpennvalóknak kell lenni: p. o. abból, hogy két ember mind kettő tudós, jó characterű, nem következik, hogy mivel az egyiknek van bátyja, a' másíknak is van.

§. 59. Az olyan nem egyenes következésű okoskodás, melybenn *közönséges* ítéletből következtetek *különöst*: neveztetik *Syllogismusnak*. Az ilyen okoskodásokban azok az ítéletek, melyekből következtetjük a' különös ítéletnek igaz vagy nem igaz voltát, *Előljáróknak* mondatnak, (*Praemissae*, t. i. *Propositiones*, minthogy az ítéleteket *Propositionoknak* is nevezik); az az ítélet pedig, melynek igaz vagy nem igaz voltát amazokból kihoztam, mondatik *Kihozásnak* (*Conclusio*).

Egy ilyen okoskodásban legalább is kettő az előljáró; melyek közzül az, melyből a' kihozás foly, *Felső Propositionnak* (*Propositio major*); a' pedig, melynek segítségével a' felső propositionból a' kihozás következtetődik, *Alsó Propositionnak* (*Propositio minor*) mondatik: p. o. minden testet el lehet rontani — *felső*; a' gyémánt test — *alsó propositio* — a' gyémántot el lehet rontani — *kihozás*.

§. 60. Ha már a' syllogismusban csak két előjáró van, mint a' felyebbi példában: az nevezetik *Egyszeres syllogismusnak*. Ha pedig több az előjárója kétfőnél, *Többszeres*, vagy *Öszvetett syllogismus* a' neve.

A. *Egyszeres Syllogismusok.*

§. 61. Az egyszeres syllogismusok, vagy olyanok, hogy benne mind két előjáró ki van téve; vagy olyanok, hogy nintsen benne mind a' két előjáró kitéve. Amazok a' *Rendes* vagy *Tiszta egyszeres syllogismusok* (*Ratiocinia pura*); ezek a' *Nemrendes*, vagy *Nemtiszta egyszeres syllogismusok* (*Ratiocinia hybrida*). Szóljunk először a' Rendes syllogismusokról, azután a' Nemrendesekről.

§. 62. a.) A' *Rendes egyszeres syllogismusok*, a' szerént, a' mint a' felső propositiojok vagy categoricum, vagy hypotheticum, vagy disjunctivum ítéletek: — vagy *Categoricusok*, vagy *Hypotheticusok*, vagy *Disjunctivusok*: p. o. minden ember halandó — Cajus ember: Cajus halandó: *Categoricus* — Ha esik, sár leszsz — most esik: és így sár leszsz: *Hypotheticus* — Cajus vagy beteg, vagy egészséges — Cajus beteg: és így nem
egéssé-

egésséges: *Disjunctivus syllogismus*. Lásunk ezekről egyenként!

§. 63. Valamely ítéletnek subjectumát, és praedicatumát nevezik *Terminusoknak* (*Termini*). A' Categoricalus syllogismusban nem szabad sem többnek, sem kevesebbnek lenni három terminusnál. A' felsőpropositióban van kettő, p. o. a' felyebbi példában: *Ember*, és *halandó*. Az alsópropositióban, mely amannak aláveszi a' kihozás subjectumát, csak egy új terminus van: p. o. az említett példában; *Cajus*; mert a' praedicatuma — *Ember* — a' felsőpropositionak már subjectuma. A' kihozásban pedig nintsen egy új terminus is, mint a' melynek subjectuma — *Cajus* — már az alsó propositionak subjectuma; praedicatuma pedig — *halandó* — már a' felső propositionak praedicatuma. Már többnek nem szabad lenni három terminusnál. Mert ha az alsó propositióban két új terminus volna: úgy az nem venné alá a' felsőnek a' kihozás subjectumát: p. o. minden triangulumnak három oldala van, a' föld plánéta; — és így — abból semmi se következik. Ha pedig a' kihozásban volna egy új terminus: úgy az nem folya az előljárókból: p. o. minden triangulumnak három

rom oldala van — az egyforma oldalú háromszeg triangulum: és így a' négy- szeg három oldalú. Kevesebbnek sem szabad lenni három terminusnál: mert külbenn, vagy a' felső, vagy az alsó propositionnak ugyanazonosnak (*identica*) kellene lenni. Az első esetbenn a' kihozás egy volna az alsó propositionnal: p. o. minden ember, ember; Cajus ember: és így Cajus ember. A' második esetbenn az okoskodás egyenes következésű volna: p. o. minden ember halandó; némely emberek, emberek: és így némely emberek halandók.

Az alsó és felső propositionbann van egy közös terminus; mely annál fogva *Közösterminusnak* (*terminus medius*) mondatik. A' kihozásnak subjectuma, mely egyszersmind az alsó propositionnak is subjectuma, neveztetik *Kisesebbikterminusnak* (*terminus minor*). A' kihozásnak praedicatuma pedig, mely egyszersmind a' felső propositionnak is praedicatuma, neveztetik *Nagyobbik terminusnak* (*terminus major*): p. o. minden ember halandó; Cajus ember: Cajus halandó: *Ember* a' közös — *Cajus* a' kisebbik — *halandó* a' nagyobbik terminus.

Ha a' kihozás subjectumát S-sel, praedicatumát P-vel, és a' medius terminust M-mel jegyezzük meg: ezeknek a' betűknek e' leszsz a' rendi:

$$\begin{array}{r} M. P. \\ S. M. \\ \hline S. P. \end{array}$$

Ezt a' Rendet még háromféleképpenn lehet változtatni a' Megfordítás által, úgy, hogy: Vagy a' felső propositiont fordítjuk meg, a' mikor a' közterminus mind két előljáróban praedicatum leszsz: p. o.

2.

$$\begin{array}{r} P. M. \\ S. M. \\ \hline S. P. \end{array}$$

P. o. Egy véges Való sem szent
Az Isten szent
Az Isten nem véges Való.

Vagy az alsó propositiont; a' mikor a' közterminus mind a' két előljáróban subjectum:

3.

$$\begin{array}{r} M. P. \\ M. S. \\ \hline S. P. \end{array}$$

P. o. Minden ember halandó
 Minden ember véges valóság
 Némely véges valóságok halan-
 dók.

Vagy mind a' kettőt: mikor a' köz
 terminus a' felső propositiobann prae-
 dicatum, az alsóbann subjectum:

4.
 P. M.
 M. S.
 ————
 S. P.

P. o. Egy háromszeg sem négyszeg
 Minden négyszegek figurák
 Némely figurák nem háromsze-
 gek.

Ezen négyféle Formája a' Categori-
 cus syllogismusnak, mely annak meg-
 meg annyi Nemei, neveztetik *Figurák-
 nak*; melyeknek tehát ez a' Tabellája:

1.	2.	3.	4.
M. P.	P. M.	M. P.	P. M.
S. M.	S. M.	M. S.	M. S.
———	———	———	———
S. P.	S. P.	S. P.	S. P.

Minthogy pedig mindenik figurá-
 bann a' syllogismusok, propositioik
 mennyiségére, és minéműségére külö-

bözők lehetnek: mindenik figurában a' Categoricalus syllogismusnak bizonyos Fajai lesznek, melyek a' figurák *Módjainak* (*Modi*) neveztetnek.

A' mi már az *első Figurát* illeti; annak e' vólt a' formája:

M.	P.
S.	M.
—————	
S.	P.

mely ezt teszi: az M-ről mondjuk vagy nem mondjuk a' P-t; úgyde az S-ről mondjuk az M-t; és így az S-ről is mondjuk vagy nem mondjuk a' P-t. Vagy: a' mi a' nemre vagy fajra ráillik: ráillik az mind azokra is, melyek az alá tartoznak; és megfordítva: a' mi a' nemmel vagy fajjal ellenkezik, ellenkezik az mind azokkal is, melyek az alá tartoznak. *Dictum de omni. Dictum de nullo.* És így, hogy abbann a' felső *propositio közönséges* — *Ex puris particularibus nihil sequitur* — még pedig vagy állító, vagy tagadó. Az alsó *propositio állító* — *Ex meris negativis nihil sequitur* — még pedig vagy közönséges, vagy különös; a' kihozás pedig, minéműségére, és mennyiségére nézve mindenféle lehet.

Már azokat az ítéleteket, melyek az *első figurában* ezek szerént a' regulák

szerént lehetnek, mennyiségekre és egyszersmind minéműségekre nézve ezekkel a' betűkkel nevezvén el: A. E. I. O. annyi módja lesz az első figurának, vagy más szóval, annyi faja lesz az első figurában lévő Categoricalus syllogismusnak, a' hányképpenn ezeket a' betűket, az említett regulákra vigyázzván, elrakhatjuk.

Ezeknek a' betűknek rendeit a' Scholasticusok, némely értelem nélkül való szókba foglalták be, melyek így következnek: bArbArA, cElArEnt, dArII fErIO; és ezek az első figurának négy módjai.

1.

bAr		Minden ember halandó,
bA		Minden Király ember:
rA		Minden Király halandó.

2.

cE		Egy ember sem halhatatlan,
lA		Minden tudós, ember:
rEnt		Egy tudós sem halhatatlan.

3.

dA		Minden kegyes szereti az Istent,
rI		Némely emberek kegyesek:
I		Némely emberek szeretik az Istent.

4.

fE | Egy jó sem gyűlöli felebarátját,
 rI | Némely emberek jók:
 O | Némely emberek nem gyűlölik &c.

Ebből látnivaló, hogy mivel minden syllogismusnak a' kihozása, vagy közönségesenn állító, vagy közönségesenn tagadó; vagy különösen állító, vagy különösen tagadó; az első figurában pedig mind ezek előfordúlnak: az első figura magában elég mindenféle syllogismusoknak formálására.

A' második Figurának formája ez:

P.	M.
S.	M.
—	
S.	P.

mely ezt teszi: a' P-ről mondódik az M. úgyde az S-ről nem mondódik az M. és így az S-ről nem mondódik a' P. És megfordítva: a' P-ről nem mondódik az M. úgyde az S-ről mondódik az M. és így az S-ről nem mondódik a' P. — Vagy: a' miről a' tagadódik, a' mi a' nemről vagy fajról állítódik; és a' miről az állítódik, a' mi a' nemről vagy fajról tagadódik: az nem tartozik az alá a' nem vagy faj alá; mely regula az első figura

figura regulájából foly. Ebből a' regulából megtetszik, hogy ebbenn a' figurában, a' felső propositionak *közönségesnek* kell lenni, de lehet állító is, tagadó is. Az alsó propositio lehet állító is, tagadó is, közönséges is, különös is. A' kihozás pedig mindég *tagadó*, és vagy közönséges, vagy különös.

E' szerént, ennek a' figurának ezen négy módjai vagynak: cEsArE, cAmEstrEs, fEstInO, bArOcO.

1.

cEs		Egy triangulumnak sints négy szegelete,
A		Minden quadratumnak négy szegelete van:
rE		Egy quadratum sem triangulum.

2.

cAm		Minden triangulumnak három szegelete van,
Es		Egy quadratumnak sints három szegelete:
trEs		Egy quadratum sem triangulum.

3.

fEs	Egy triangulumnak sints négy szegelete,
tI	Némely figuráknak négy szegelete van:
nO	Némely figurák nem triangulumok.

4.

bAr	Minden triangulumnak három szegelete van,
Oc	Némely figuráknak nem három szegelete van:
O	Némely figurák nem triangulumok.

Ezekből megtetszik, hogy a' második figurábnan, tsak tagadó kihozású syllogismusokat lehet formálni.

A' *harmadik Figurának* formája ez:

M. P.

M. S.

S. P.

mely ezt teszi: a' mit el lehet, vagy nem lehet elmondani a' fajról, vagy annak valami részéről: ugyan azt némely részben (*particulariter*) el lehet, vagy nem lehet elmondani a' nemről is; mint-hogy a' faj egy része a' nemnek.

Ebből

Ebből a' regulából foly: hogy eb-
benn a' figurábann a' felső propositio,
lehet közönséges is, különös is, állító
is, tagadó is. Az alsó propositio mindég
állító, és vagy közönséges, vagy külö-
nös; a' kihozás pedig mindég *különös*,
és vagy állító, vagy tagadó.

Ennek a' figurának tehát ezen hat
módjai vagynak: dArAptI, dAtIsI, fE-
lAptOn, fErIsOn, dIsAmIs, bOcArDO.

1.

dA		Minden valóságos tudós, virtuosus.
rAp		Minden valóságos tudós, ember.
tI		Némely emberek virtuosusok.

2.

dA		Minden kegyes szereti az Istent.
tIs		Némely emberek kegyesek.
I		Némely emberek szeretik az Istent.

3.

fE		Egy valóságos Tudós sem irigyli másnak tudományát.
lAp		Minden valóságos Tudós, ember.
tOn		Némely emberek nem irigylik másnak tudományát.

4.

fE		Egy kegyes sem gyűlöli Felebarátját.
rIs		Némely emberek kegyesek.
On		Némely emberek nem gyűlölik Felebarátjokat.

5.

dIs		Némely gazdagok fősvények.
Am		Minden gazdagok emberek.
Is		Némely emberek fősvények.

6.

bOc		Némely gazdagok nem fősvények.
Ar		Minden gazdagok emberek.
dO.		Némely emberek nem fősvények.

Látnivaló hogy ebbenn a' figurában tsak különös kihozású syllogismusok formálódhatnak.

A' *negyedik Figurának* is vagynak tulajdon regulái, s módjai; de elég ez eddig próbául.

Mind a' többi figurákat lehet az elsőre vonni; a' szerént, a' mint vagy a' felső, vagy az alsó, vagy mind két előljárókat visszafordítjuk; a' mikor, ha hiba vólt a' syllogismusban, annál könnyebbenn szembetűnik.

A'

A' második figurábann, a' felső propositio van megfordítva. Már ha a' második figurábann lévő syllogismusnak felső propositiója közönségesenn tagadó: azt változás nélkül megfordítjuk: p. o. ezt: egy triangulumnak sints négyszegelete; minden quadratumnak négyszegelete van: egy quadratum sem triangulum: — így fordítjuk meg, és így húzzuk az első figurára: egy négyszegeletű sem triangulum; minden quadratum négyszegeletű: egy quadratum sem triangulum.

Ha pedig a' felső propositio közönségesenn állító: tagadva fordítjuk meg; a' mikor a' tagadó alsó propositio, állítóvá (végnélkülvalóvá) lesz: p. o. ezt: minden triangulumnak háromszegelete van; némely figuráknak nem háromszegelete van; némely figurák nem triangulomok — így fordítjuk meg: egy (*nem háromszegeletű*) sem triangulum; némely figurák (*nem háromszegeletűek*): némely figurák nem triangulomok.

A' harmadik figurábann az alsó propositio van megfordítva; mely mint-hogy állító, ha közönséges, változtatva fordítódik meg: p. o. ezt: némely gazdagok fősvények, minden gazdagok emberek; némely emberek fősvények: —

így

így fordítjuk az első figurában: minden gazdag fősvények, fősvények; némely emberek gazdag fősvények; némely emberek fősvények. — Ha pedig különös az alsó propositio, változás nélkül fordítjuk meg: p. o. ezt: minden kegyes szereti az Istent; némely kegyesek emberek; némely emberek szeretik az Istent — így fordítjuk meg: minden kegyes szereti az Istent; némely emberek kegyesek; némely emberek szeretik az Istent.

§. 64. A' *Hypotheticus syllogismusoknak* felső propositiója, hypotheticum ítélet. A' reguláji ezek:

1. Ha az eleje meghagyódik: meg kell hagyódni a' hátuljának is: p. o. ha Cajus betsületes ember, igazat mond; Cajus betsületes ember, és így igazat mond. Ez az okoskodás módja, az úgy nevezett *Állító mód (Modus Ponens)*. De megfordítva, nem lehet mondani, hogy ha az eleje meg nem hagyódik, a' hátuljának sem kell meghagyódni; mivel ugyan azon következés más okból is jöhet: p. o. nem okoskodhatom így: ha Cajus betsületes ember, igazat mond; Cájus nem betsületes ember, és így nem mond igazat; mert más okból is, nevezetesen félelemből mondhat Cajus igazat.

2. Ha

2. Ha a' hátúlja nem hagyódik meg, az eleje sem hagyódik meg: p. o. ha Cajus betsületes ember, igazat mond; Cajus nem mond igazat, és így nem betsületes ember. Ez az okoskodás módja, a' *Tagadó Mód (Modus Tollens)*. De ezt se lehet így megfordítani: ha meghagyódik a' hátúlja, az elejének is meg kell hagyódnia: ugyanazon okból, t. i. mivel a' következés más okból is folyhat: p. o. nem okoskodhatom így: ha Cajus betsületes ember, igazat mond: Cajus igazat mond, és így betsületes ember. Mert meglehet, hogy más okból mond igazat.

Ha a' hypotheticus syllogismus felső propositiójának hátúlsó része disjunctivum ítélet, és az okoskodás in modo tollenti van: az olyan syllogismus nevezetik *Dilemmának*; ha a' hátúlsó résznek, két; *Trilemmának*, ha három; *Tetralemmának*, ha négy tagja van 's a' t. p. o. ha a' sok álom használ, vagy a' testnek használ, vagy a' léleknek: úgyde a' testnek nem használ, mert azt elpuhítja; a' léleknek sem, mert elbutítja: és így a' sok álom nem használ. — Az ilyen syllogismusok, *Szarvasoknak* is (*Syllogismi Cornuti*) neveztetnek.

§. 65. A' *Disjunctivus syllogismu-*
soknak a' felső propositiója, disjuncti-
 vum ítélet. Ezek a' reguláji:

1. Ha a' felső propositióbann meg-
 nevezett részek, vagy is praedicatumok
 közöttül egy, a' subjectumnak az alsó pro-
 positióbann tulajdonítódik: mind a' töb-
 bi praedicatumok kirekesztődnek a' kiho-
 zásbann: p. o. a' testek vagy minerák,
 vagy plánták, vagy állatok; az arany
 minera: és így nem plánta, sem nem
 állat.

2. Ha a' felső propositióbann lévő
 praedicatumok közöttül egy, vagy több
 nem tulajdonítódik az alsó propositió-
 bann a' subjectumnak: a' többi mind tu-
 lajdonítódik a' kihozásbann: p. o. a' sze-
 gelet vagy egyenes, vagy hegyes, vagy
 tompa: ez a' szegelet se nem hegyes,
 se nem tompa; és így egyenes.

§. 66. b.) A' *Nemrendes egyszeres*
syllogismusok azok, melyek nintsenek
 ki egészen: melyek is *Lappangó syllo-*
gismusoknak (*Syllogismi Cryptici*) ne-
 veztetnek. Az olyan lappangó syllogis-
 mus, melybenn vagy egyik, vagy má-
 sik előljáró nintsen meg, neveztetik *En-*
thymemának, *επιθυμημα*-tól, eszembenn
 tartom; minthogy az egyik előljárót tsak
 eszünkben tartjuk: p. o. minden ember
 halan-

halandó: Cajus halandó: — ebbenn az alsó propositio nints kiteve. — Cajus ember: Cajus halandó: — itt a' felső propositio van oda.

Ha pedig egyik sints meg az előjárók között, tsak a' közös terminus van kiteve a' kihozással: az olyan syllogismus *Törpe (Contractus) syllogismusnak* mondatik: p. o. Cajus, *mint ember* halandó.

B. Többszeres Syllogismusok.

§. 67. A' Többszeres syllogismus nevei ezek:

1. Az *Epicheirema*, mely olyan okoskodás, mikor vagy a' felső, vagy az alsó propositio, vagy mind kettő mellé is mellé tevődik az ok, melyre nézve az állít, vagy tagad: p. o. minden ember *mint véges Való* halandó: Cajus ember: Cajus halandó. — Ennek első propositiója egy törpe syllogismus, melyet könnyű egészre kipótolni; úgyhogy az említett példából két syllogismus telik.

2. A' *Sorites*, mely az az okoskodás, mikor több syllogismus darabokat úgy kötünk össze, hogy azokból öszve-séggel egy kihozás foly: p. o. a' borostyán fa — minden fák plánták — minden

den plánták élőttestek: a' borostyán élőtest.

A' soritesbenn vagy felfelé megyünk a' legközelebblevő okokról a' távolabbvalókra; vagy legfent kezdjük, 's úgy jövünk alá a' legközelebbvalókra. Amaz *Felfelémenőnek (Progressivus)*, ez *Lefeléjövőnek (Regressivus)*, vagy a' találójától *Gocleniustól Goclenianusnak* mondatik. Az elsőre példa a' felyebbmondott sorites. A' másodikra példa ez: minden plánták élőttestek; minden fák plánták; a' borostyán, fa: a' borostyán élőtest. — Mind a' kétféle sorites pedig, vagy *Categoricus*, vagy *Hypotheticus*, a' szerént, a' mint vagy categoricum, vagy hypotheticum ítéletekből áll.

A' felfelémenő categoricus soritesbenn, az előtte való propositio praedicatuma, a' következendőnek subjectuma; a' lefeléjövő categoricus soritesbenn pedig, az előttevaló propositio subjectuma, a' következendőnek praedicatuma.

Mind a' kétféle categoricus soritesből, egyszeres categoricus syllogismusok telnek; nevezetesen annyi telik belőlök, a' hány propositio van az első propositio és a' kihozás között. Nevezetesen, mikor a' felfelémenő categoricus soritesből

tesből egyszeres syllogismusokat formálunk: a' második propositiót felső, az első alsó propositióvá tesszük; és az abból lett kihozást a' következő propositio alá vesszük, mely tehát felső propositio lesz: p. o.

1. Minden fa plánta;
A' borostyán fa:
A' borostyán plánta.
2. Minden plánták élőtestek;
A' borostyán plánta:
A' borostyán élőtest.

Mikor pedig a' lefeléjövő categoricus soritesből formálunk egyszeres syllogismusokat: az első propositiót felső propositióvá, a' másodikat alsóvá tesszük; az azokból lett kihozás, a' következő syllogismusban felső propositióvá lesz, melynek a' következő propositiót alá vesszük: p. o.

1. Minden plánták élőtestek;
Minden fák plánták,
Minden fák élőtestek.
2. *Minden fák élőtestek,*
A' borostyán fa,
A' borostyán élőtest.

Azok az egyszeres syllogismusok, melyek mind a' felfelémenő, mind a' lefelé jövő categoricus soritesből telnek,

első figurabéliek. Melyből következik, hogy a' categoricus soritesek propositioni, minémúségekre 's mennyiségekre nézve olyanok, a' milyeneket az első figura kíván; hogy hát a' felfelémelő categoricus soritesbenn, minden előjáróknak, az *utolsót* kivévén, mely tagadó is lehet, *állítónak* kell lenni; továbbá, hogy azokbann minden előjáróknak *közönsegeseknek* kell lenni, az *elsőnn* kívül, mely különös is lehet; a' lefeléjövő categoricus soritesbenn pedig, minden előjáróknak *állítóknak* kell lenni, az *elsőt* kivévén, mely tagadó is lehet; továbbá, azokbann minden előjáróknak *közönsegeseknek* kell lenni, az *utolsót* kivévén, mely különös is lehet.

A' felfelémelő hypotheticus soritesbenn, az előttevaló előjárónak hátúlja, a' következendőnek eleje: p. o.

Ha az Isten igaz: megbünteti a' bűnt,
Ha az Isten megbünteti a' bűnt: a' bűnös nem lehet bődög,

Ha a' bűnös nem lehet bődög: Cajus nem leszsz bődög,

Ha az Isten igaz: Cajus nem leszsz bődög.

A' lefeléjövő hypotheticus soritesbenn, az előttevaló előjárónak eleje, a' következendőnek hátúlja: p. o.

Ha

Ha a' bűnös nem lehet bóldog: *Cajus nem lesz bóldog.*

Ha az Isten a' bűnt megbünteti: a' bűnös nem lehet bóldog.

Ha az Isten igaz: a' bűnt megbünteti.
Ha az Isten igaz: *Cajus nem lesz bóldog.*

A' hypotheticus sorietesből is lehet egyszeres hypotheticus syllogismusokat formálni, és annyi telik belőle, a' hány előljárója van; minthogy mindenik propositiojából egy egy hypotheticus syllogismus lesz: p. o.

1. Ha az Isten igaz: megbünteti a' bűnt.

Úgyde az Isten igaz, és így megbünteti a' bűnt.

2. Ha az Isten megbünteti a' bűnt: a' bűnös nem lehet bóldog;

Úgyde az Isten megbünteti a' bűnt
(*az 1. syllogismus szerént*):

És így a' bűnös nem lehet bóldog.

3. Ha a' bűnös nem lehet bóldog: *Cajus nem lesz bóldog;*

Úgyde a' bűnös nem lehet bóldog
(*a' 2-dik syllog. szerént*):

És így *Cajus nem lesz bóldog.*

§. 68. Mikor valamely ítéletnek igaz voltát okokkal, és így okoskodás által békibizonyítjuk: mondatunk azt *Megmutatni*

tatni (demonstrare). Azok az okok, melyekből valamely ítéletet megmutatunk, együtt *Erősségnek (Argumentum)* mondatnak. Ezen okok közt az *első*, melyenn t. i. az egész erősség épül, *Principiumnak* mondatik: p. o. a' régibb Eleaticusok, azt, hogy a' világ mind matériájára, mind formájára nézve öröktől fogva való, ezzel az erősséggel akarták megmutatni: a' semmiből semmi se leszsz: már, ha a' világ matériájára nézve kezdődött volna valamikor, úgy semmiből lett volna; formájára nézve is ha kezdődött volna, ok nélkül, és így semmiből lett volna: következésképpenn mind formájára mind matériájára nézve öröktől fogva való. Ebbenn az erősségben a' principium ez: *a' semmiből semmi se leszsz.*

A' *Megmutatás (Demonstratio)*, vagy *Egyenes*, vagy *Kerülő (Directa*, vel *Indirecta*, seu *Apagogica*, seu *Deductio ad absurdum*). Amaz az, mikor valamely ítéletnek magának igaz voltát mutatjuk meg: p. o. van Isten, mert rend van a' világban; e' pedig az, mikor az ellenkezőjének hamis volta mutatódik meg: p. o. tegyük fel, hogy nincsen Isten: úgy ez a' világ történetből lett; úgyde az képtelenség: és így van Isten.

Isten. Ezen utolsó nemére tartoznak a' megmutatásnak a' Dilemmák is.

A' megmutatás regulái ezek:

1. Hogy az a' principium, melyből valamit meg akarunk mutatni, minden kétségenn kívül való légyen; külömbenn az a' hibája a' megmutatásnak, a' mit *Principii petitionak* neveznek: p. o. ez a' tselekedet igazságos, mert hasznos.

2. Hogy azt, a' mit meg akarunk mutatni, ne magával mutassuk meg: külömbenn *Circulus* van a' megmutatásbann: p. o. Cartesiusnak ebbenn az okoskodásábann a' circulus nyilván való: van Isten; mert az Istenről van Ideám; hogy pedig az, a' miről ideám van, valósággal van, oka: mert az Isten nem engedi, hogy megsaljanak ideáim. — Mely más szóval ezt teszi: van Isten, mert *van Isten.*

3. Hogy egy is az okok között, a' mint azok egymásból folynak, el ne hagyódjék: külömbenn *Ugrás* van a' megmutatásbann (*Saltus in demonstratione*): p. o. a' föld a' nap körül forog, mert minden planéta a' nap körül forog. Azt kellett volna elébb mondanom, hogy a' föld planéta.

4. Hogy az okból többet ne következtessünk, mint a' mennyi következik

belőlle; mert különbenn az ok *sokat tesz fel (nimium probat)*: p. o. az orvoslás haszontalan; mert *ennek* a' betegnek nem használt.

Már az ítéletek vagy olyanok, hogy azokat megmutatni nem szükség, (*Propositio Indemonstrabilis*), minthogy azoknak igazsága azonnal szembetűnik; vagy olyanok, hogy azokat elébb meg kell mutatni (*Propositio Demonstrabilis*). Mind a' kétfélék pedig vagy *Theoreticák*, vagy *Practicák*; a' szerént, a' mint vagy arról van a' szó: *mint van valami*; vagy arról: *mint kell valamit véghezvinni*.

Theoretica propositiók: az *Axioma*, melyet nem szükség megmutatni: p. o. az egész nagyobb akármelyik részénél; és a' *Theorema*, melyet meg kell mutatni: p. o. két parallelogrammum, melyeknek ugyan az a' bázisa, és ugyan az a' magassága van, egyforma.

Practica propositiók: a' *Postulatum*, melyet nem szükség megmutatni, minthogy feltevődik, hogy azt, a' mit az tart, végbe lehet vinni: p. o. a' Geometriában feltevődik, hogy minden két punctum közt egyenes lineát lehet húzni. És a' *Problema*, melyet meg kell mutatni: p. o. hogy kelljen két számot vagy többet összeadni.

Az olyan propositiók, melyek a' már megmutattakból egyenesenn folynak, és azért különösen nem mutatónak meg: neveztetnek *Következéseknek* (*Corollaria, Consectaria*). Az olyan propositio, melyet más tudományból veszünk, és felteszszük, hogy az ott megvölt mutatva, neveztetik *Költsönözött propositionnak* (*Lemma*). Az olyan propositio, melynek igaz vóltát nem tudjuk ugyan megmutatni, de még is felteszszük igaznak lenni, hogy bizonyos factumokat belőle kimagyarázhassunk, neveztetik *Hypothesisnek*: p. o. hogy a' mágnes a' vasat magához szívja, *factum*; hogy ezt megmagyarázhassuk, *magnetica matériát* veszünk fel; noha annak létét nem tudjuk megmutatni. Annál jobb a' hypothesis, mennél többet lehet belőle kimagyarázni; mennél természetibb módonn; és mennél kevesebb mellesleg való hypothesisekre van szüksége: p. o. az Atomisták systemájának, az atomusok hypothesisének sok mellesleg való hypothesisekre van szüksége, t. i. hogy azok kereksek, szegletesek, horgasok 's a' t.

§.69. Ha valaki az okoskodásnak eddig előadott regulái ellen vét, annak okoskodása *hibás*; még pedig ha szánt-

szándékkal, alattombann vét azok ellen: okoskodása egyszersmind *Tsalárd okoskodásnak* (*Sophisma, Paralogismus, Fallacia*) mondatik. Ilyenek a' többek közt:

1. A' *Két értelem tsalása* (*Fallacia ambiguitatis, seu amphiboliae*), mikor titkonn négy terminus van az okoskodásbann: p. o. minden világot el lehet óltani; az ész világ: és így az észet el lehet óltani.

2. *A dicto secundum quid, ad dictum simpliciter*; mikor abból, hogy a' praedicatum a' subjectumra bizonyos feltétel alatt ráillik, azt következtetjük, hogy feltétel nélkül is ráillik: p. o. a' ki alszik nem vétkezik: a' ki sokat iszik, alszik 's a' t. az alsó propositiobann el van hagyva a' feltétel.

3. *Ignoratio Elenchi*: mikor valaki olyanbann keres ellenkezést, a' mi a' kérdéssel nem ellenkezik: p. o. ha valaki az Astronomus ellen, a' ki a' hóldat setét testnek mondja, így okoskodna: hogy a' hóld nem lehet setét test, mert világít: A' világítás azzal, hogy valamely test setét légyen, nem ellenkezik, minthogy a' setét test is világíthat, ha a' más világot visszaveri.

§. 70. Lásd különösönn a' Logicára:

1. Wolfii *Philosophia Rationalis, sive Logica.* Francofurti. 1732.

2. Chr. Kiesewetter's *Grundrifs einer reinen, allgemeinen Logik.* 2 Th. 1795—96.

NEGYEDIK CZIKKELY.

A Beszédről. (Loquela, — Sermo.)

§. 71. Hogy az Okosság, említett mesterséges mukáját, melybenn ront, bont, diribel, darabol, szed, vesz, zúr, zavar, hogy a' sokból egyet, a' zúrza-
varból rendet hozzon ki, véghez vi-
hesse; és hogy a' mit a' sok között ki-
válogatott, és öszverakott — a' *többes-
előterjesztést* — megtarthassa, 's azt
más affélével egybevetesse, 's elren-
delhesse — *fajokat, nemeket, systemát*
tsinálhasson: *Jegyekre* van szüksége,
melyekhez többeselőterjesztéseit hozzá-
köthesse, — azokat *elnevezhesse* — hogy
így azok öszveforradván, a' jegy meg-
őrizze az előterjesztést. Ezek a' jegyek
a' *Szók (Verba)*, melyekből áll a' *Be-
széd (Loquela, Sermo)*. Szó nélkül
soha egészen el nem szakaszthatná a'

többselőterjesztést az egygyesektől; valamint összeállott, azon módonn visszatérne a' maga elementumiba; és újra azon munkával kellene összeverakni; a' következő kitörlné az előttevalót. Szó nélkül lehetetlen volna az egybevetés, a' Rend — Systema.

Ezekből látnivaló, hogy az okosság, beszéd nélkül soha ki nem fejtődhetne; és így, hogy a' gyermeknek akkor kezd igazán esze lenni, mikor beszélni tanul; hogy a' beszéddel együtt *Észt* is tanul: és hogy a' Siketnémák ha beszélni meg nem tanulnak, mind végig baromi butasághann maradnak, hogy annál fogva az az áldott mesterség, a' *siketnémák beszélni tanítása*, ezeknek a' nyomorúttaknak nem tsak szót ad szájokba, hanem egyszersmind észt is fejekbe. Látnivaló továbbá az is, hogy mennél tökéletesebb valamely Nemzetnek nyelve: annál pallérozottabb az értelme is; és megfordítva: mennél szűkebb valamely Nemzetnek nyelve, kivált mennél kevesebb szavai vagynak a' fellengősebb előterjesztések kitételére, annál kevesebbek előterjesztései is; úgyhogy az a' *képekkel való beszéd*, melyel az első Philosophok éltek, 's a' félpallérozottságú Nemzetek élnek, és a' melyet bámúlni szoktak,

tak, az előterjesztések, az ész szegénységére mutat. A' Nyelv, az elme pallérozottságának bizonyos mértéke. Következésképpenn, ha nyelvünket pallérozzuk, elménk is pallérozódik. A' tökéletes idegen nyelvek tanulása, az elme pallérozódására felette hasznos.

Valamint pedig mikor gondolkodunk, magunkal beszélünk: úgy ha gondolatinkat másokkal közleni akarjuk, másokkal beszélünk. Vagynak ugyan más jegyek is, melyekkel gondolatinkat megtestesíthetjük, és éreztethetjük másokkal; nevezetesen hangunk, ábrázatunk változása, testünk mozgása, kezünk járása, rajzolás, festés által kijelenthetjük gondolatinkat: de az ilyen *Természeti*, vagy is a' dolog természetéből folyó *jegyeknek* (*Signa naturalia*) az a' baja, hogy nem lehet minden gondolatinkat velek kifejezni, nem is mindég lehet velek élni, és sokszor kétséges értelműek. Legalkalmasabb eszköz gondolatinknak másokkal való közlésére a' beszéd; melyel, minthogy a' hangot ezer meg ezer formába önthetjük, mindenféle gondolatokat, még pedig a' legszorosabb meghatározással kitehetünk; és a' szónak most sebessenn, majd lassabban való mondása, a' hangnak fel's alá való hordo-

hordozása, 's a' hol kell, megnyomása által (*declamatio*), igen elevenen kifejezhetünk; 's élhetünk is tsaknem mindenféle állapotbann vele.

Ha a' beszédnek e' kettő a' célja: látnivaló, hogy az a' legtökéletesebb nyelv, mely ennek a' célnak legjobbann megfelel; és így a' melynek van elég szava a' gondolatok minden nemeinek 's változásinak kitételére. A' bárdolatlan nyelvek egyfelől bújálkodnak az *egyjelentésű* szókban (*synonyma*), másfelől sok szó híjjával vagynak. Továbbá, a' melynek kész szavaiból könnyű az öszvetétel által újakat formálni az új gondolatok előadására. A' melynek sok szavai vagynak, melyek a' *dologra mutatnak*, vagy is köztök, és a' jegyztetett dolgok közt néminémű hasonlatosság (*Onomatopoeiemen*) van. És végre, a' melynek könnyű kimondása van, mely is, a' magábann, és mással hangzók egyenlőképpennvaló feltserélgetésébenn, 's változtatásábann áll.

§. 72. Kérdés, hol vette az Ember a' beszédet? Hogy a' beszédet az Isten adta volna az ember szájába, a' mint némelyek tartják, az ez ellen a' Canon ellen van: *a' természeti dolgokat, míg tsak lehet, természeti okból kell kimagya-*

gyarázni; melytől való eltávozás, a' természet tudományának halál, és a' babonaságra egyenes út. Nints is rá semmi szükség, hogy az emberenn kívül kereskedjünk. Készenn van szájában a' beszédre való eszköz; a' társasági élet, mely nélkül az ember nem lehet, nem is vólt soha, kényszeríti gondolatának másokkal való közlésére; a' nagy igyekezet hangot nyom ki belőle, mely közelít azoknak a' dolgoknak hangjához, melyeket gondol, kezd onomatopoeiemenákat formálni. Itt a' nyelvnek kezdete: hol tehát nem kell valami nagyonn mesterségest keresni. E' meglévén, könnyű vólt az okoskodó embernek olyan neveket is találni, melyek közt, és az elneveztetett dolgok közt, semmi hasonlatosság sints; könnyű vólt sok századok lefolyta alatt, az eleinte szűk, durva, és regulátlan nyelvet bővítgetni, tsinozgatni, és regulázni.

Honnan van a' nyelvek közt való külömbség? Ha azt teszszük is fel, hogy valamint az emberi nemzet egy tör'sökből ágadzott el: úgy a' sok külömbkülömbféle nyelvek is mind egy eredeti nyelvből származtak: könnyű okát adni a' külömbségnek. A' nyelv, szájról szájravaló adás által terjed: a' szónak ki-
mon-

mondása külömbkülömbféle lehet, és az a' nyelvet mindjárt változtatja. Továbbá az az eredeti nyelv nagyon szűk levénn, mikor azt kiki a' maga lakhelyéhez, élete módjához, állapotjához, egy szóval szükségéhez képest tódta fódta: annyira el kellett annak változni, hogy többé a' fóttól alig látszott a' régi. Még nagyobb lett a' változás, annál fogva a' külömbség, mikor egyik Nemzet a' másikkal öszevegyeledvénn, a' nyelvek is öszezevarodott.

§. 73. Gondolatinknak másokkal a' beszéd által való közlésének, a' hely, és az időtávolysága határt vetnek. Olyan eszközzől kellett gondolkodni, mely által a' szók, akármilyen távolyságra, és akármennyi idő múlva is meghallatnának. Lefestették tehát a' hangot, megjegyzették a' szókat bizonyos jegyekkel, a' mi a' fülé vólt, adták a' szemnek: a' szók-nak ezen jegyei az *Írás*. Az írás mester-sége a' festésből eredt; abbann is állott először, hogy a' szók, élő és élet nélkül való dolgok képeinek hasonlatosságábann adódtak elő. Ilyenek vóltak az Aegyptomiaknak *Hieroglyphumai*. De mivel az efféle jegyek hosszas tanulást kívántak, és sokszor kétséges éttelműek vóltak: addig mesterkedett az emberi ész, míg
azt

azt a' sokkal könnyebb és alkalmasabb írás módját feltalálta, hogy magokat a' szókat festené le, azoknak minden portzikáját külön külön jegyekkel adván elő: a' mire talám a' száznak a' szók kimondásábann való külömbkülömbféle formája adott alkalmatosságot; a' minthogy a' betúk formáji, nagyonn is húznak a' száznak azok kimondásábann való formájához; hogy így az írás által, mintegy a' beszélő száj festődnek le. Felséges találmány! Egy egész nyelvnek elemantumait kikeresni, azoknak külön külön jegyeket adni, ezeket összeillegetni, 's belőlök egy egész nyelvet újra össze-
rakni, — nagy munka, nagy ész!

III. S Z A K A S Z.

AZ ÉRTELEMNEK KÜLÖMBÖZŐ MÉRTÉ-
KEIRŐL.

§. 74. Az eddig előadott tehetségek, nem mindennek egyenlő mértékben adódnak, kinek több, kinek kevesebb. Vagynak *buta*, vagynak *jó*, vagynak *nagy Elmek* (*Ingenium*).

A' *buta elme* (*ingenium hebes*), a' könnyűt is, ha kevés is, nehezenni tudja felvenni; minden esméretének háttára a' ház küszöbe: annak a' kevésnek is inkább mechanice, a' szokásnál fogva, mint gondolkodva tudja hasznát venni; a' tudományok tanulása által még butúl, nem emészthetvénn meg a' sok újat, és külömbkülömbfélét; maga nem tudván gondolkodni, örömet megy más után, az idvesség dolgában is más szemével néz; van is szüksége vezetőre, de a' ki sokszor félre vezet: — nyomorúlt ember!

A' *jó elme* (*Ingenium bonum*) tágas, sok fér belé, sokat megbír; a' mit bévett, megemészt, elrendeli, onnan a' mikor és a' mit kell előveszi.

A'

A' kibenn pedig az esmerő tehetségek a' legnagyobb mértékben megvagynak, annak *Nagy elméje* (*Genie, Ingenium divinum*) van. Nagy elme! ritka madár, századok szülik, századok járnak világánál.

Magnus ab integro Seclorum nascitur ordo.

Új világ kezdődik a' Geniekkal. Vilám módjára keresztül hat azonn, a' mihez fog; elhagyja a' járt utat, nem köti magát a' regulához, kalaúz ő és regula maga magának; újít, talál; munkája remek, és másoknak regula.

§. 75. Minthogy pedig az Esmerő tehetségek külömbkülömbféleképpenn lehetnek egyelítve; egyik ingredientióból több lehet mint a' másikból: a' jó elme, és nagy elme, vagy is az *Elmebéli talentumok, ajándékok, külömbözők*: egyikben *Elmésség*, másikkann a' *dologba való Méjbelátás*; egyiknek a' *Poësishez* van esze, másikkann a' *Mathe-sishez*, harmadikkann a' *Philosophiához*'s a' t.

Az *Elmésség* (*Ingenium festivum*) a' külömböző dolgok egybehasonlításában áll; a' mi minthogy váratlanul esik, egyszerre száma nélkül való öszvesógorosodott előterjesztések ébrednek fel fejünkben, melyeket az egybehasonlított

dologra általviszünk, úgyhogy a' hasonlított dologbann a' hasonlót látjuk: fel-pattannak mintegy tágonn lévő érzőina-ink, 's katzagásra indítanak: p. o. mikor valaki sajnálkozott egy valakinn, hogy jobb nevelése nem vólt, 's egy másik azt felelte: „*semmitem, úgy is tsak medve lett volna*“ — „*Igen* — így szóll egy harmadik — *de tántzóló medve.*“ — Az elmés mondások (*bon mot*) a' beszéd sava, az együtt beszélgető társaságok' öröm olajja, melyekenn a' jó kedv fellobbanvánn, nagy tűzzel kiront. Ha hát valamely mondás elmés akar lenni, könnyenn kell annak jönni: nints nyomorúltabb, mint az erőltetett elméskedés; a' hasonlatosságnak szembetünőnek, 's elevennek, a' mondásnak rövidnek 's erővel telyesnek kell lenni, hogy egyszerre egész erővel illessen; a' honnan ha valamely elmés mondást több szóval adunk elő, kiveszszük az erejéből. Mint-hogy az elmesség az előterjesztések egybeköttetéseinn, nevezetesenn a' hasonlatosságnál fogva való egybeköttetésenn épül, és így főképpenn a' képzelő tehetség munkája: az elmesség mixturájábann a' képzelő tehetségből kell soknak lenni; hogy az minden alkalmatosságra ezer meg ezer képzeleteket állíttson elő.

Az

Az *Éleselme* (*Ingenium sagax*) a' dologba mélyenn bélát, béhat annak minden zegi zugába; észreveszi a' dolgok közt a' legkisebb külömbséget is; a' *nem az a' kérdés*, szava járása, és egyenesenn a' kérdésre felel; látja hogy *nem úgy kén*, ha *hogyan kén*, nem mindég tudja is — *Criticus*. — Az Elméség játszi, az *Éleselme* komor; amaz az ifjúság virága, ez az idő megért gyümöltse; amaz a' dolognak külső színet nézi, ez a' lelkébe hat bé; amaz múlattat, ez tanít; ennek ingredientiaja: jó érző, jó képzelő tehetség, húzomos figyelmetesség, 's mindenek felett a' jó ész.

A' *Poëtai lélek* (*Facultas fingendi, Ingenium poëticum*) *, teremt, a' gondolatot testbe öltözteti, érezteti a' szemmel, a' füllel. Van a' Poëtának valamely gondolatja, melyet meg akar testesíteni: előáll a' képzelő tehetség a' maga képzeleteivel, melyek ahoz a' gondolathoz valók; az okosság szélyelszedi a' képzeleteket, és azoknak részeiből egy új képzetet formál, mely annak a' gondolatnak

L 2

nak

* Itt a' Poëta neve szélesenn vevődik. Akár beszéddel, akár hangal, akár színnel, akár figurákbann adja elő a' Poëta a' maga megtestesített gondolatját: a' mesterség tsak egy.

nak köntösül szolgáljon. Ilyen módonn vagy olyan dolgokat költ a' Poëta, melyek a' természetbenn sehol sintsenek; mikor p. o. ezt a' gondolatot, *gyorsaság, szárnyas ló képibenn* adja elő; vagy pedig olyanokat, melyek megvagynak ugyan a' természetbenn, de nem abbann a' tökéletességbenn (*Idea, Ideale*), mint mikor ezt a' gondolatját, *isteni szépség*, egy olyan szép emberi formá-
bainn terjeszti elő, melybenn együtt vagynak mind azok a' szépségek, melyek különkülönn egy egy emberbenn feltaláltatnak: p. o. *Belvederi Apolló, Medicea Vénus*; ilyen a' bődög életnek, egy szép kertnek leírása 's lefestése. A' Poëtának eleven és gazdag képzelő tehetségének kell lenni, hogy a' képzeleteknek bővibenn legyen: de szint-olyan jó eszinek is kell lenni, hogy megtudja ítélni, mi oda való, mi nem; mi illik öszve, mi nem.

„*Humano capiti cervicem pictor equinam
jungere si velit etc. — risum teneatis
amici?*“

Poëta nascitur, non fit.

IV. SZAKASZ.

AZ ÉRTELEM NYAVALYÁIRÓL.

§. 76. *Ép* az elme, míg az esmérő tehetségek szép egyet értéssel viszik véghez a magok munkájakat: *beteg* ellenben ha az esmérő tehetségek nem egyeznek; nevezetesen ha a képzelő tehetség a többinek nyakára nő, és azokat elfojtja. Gyakrann játszunk kedvünk töltéből képzelő tehetségünkkel: de bezeg a képzelő tehetség is gyakrann játszik velünk, még pedig kedvünk ellen. Az álmokbannjárók, altokbann járnak kelnek: a lélekbenn betegek ébrenn álmodnak, ébrenn játszák el álmaikat. Az álombann távol van az eszmélés, azért hurtzol bennünket fel's alá a képzelő tehetség: a lelkibetegeknek is ez a baja; neki szelesedett képzelő tehetségek elkapvann őket, az eszmélés nagy részént, vagy egészen is oda van; tsak játszik osztánn a képzelő tehetség ezekkel a nyomorúttakkal.

Ha e' szerént a' képzelő tehetségől van minden baj: látnivaló, hogy valami a' képzelő tehetséget tüzei, mind az készíti a' nyavalyát; és hogy a' képzelő tehetséget kell zabolánn tartani,

— — — „*quae nisi paret,*
 „*Imperat; hanc fraehis, hanc tu com-*
 „*pesce catena.*“

Az eszközök tudva vagynak, éljünk velek: praeservativa kell itt, a' cura bizonytalan.

§. 77. A' lélek nyavalyái már, tsak a' képzelődésnek és eszmélésnek grádu-saibann különböznek egymástól; egyik nyavalyábann szelesebb a' képzelődés, kissebb az eszmélés, mint a' másikkann; a' minthogy ha öröködik a' nyavalya, a' beteg a' kissebb nyavalyából a' nagyobbba szokott esni.

Nyavalya már, bár akármilyen kapós is, a' módivá lett *Nagyérzékenység*: mikor t. i. valakit minden tsekélység nagyonn megillet. A' képzelő tehetség nagyítja az érzéseket, szemfényt vesz, azt is érezzük a' mi nints. Mi szükség ott borzadni, a' hol nints semmi borzasztó? „*Érzékenyíteni kell az Ifjat, hogy* — úgy mondanak — *a' jó-ra érzékeny legyen.*“ — Elérzékenyítjük, azaz, elrontjuk az Ifjat, 's azombann czélunkat el nem érjük; mert hi-

szem képtelenség úgy akarni érzékenyíteni a' jóra, hogy ugyan akkor a' rosszra is ne érzékenyítődjön; a' ki egybenn érzékeny, másbann is.

Van egy másik *Patiens*. Ez bolond a' nagy böltsesség miá — „*cum ratione insanit.*“ Ő más világbann él, a' maga világábann, a' képzeletek világábann. Kitsinálja képzeletibenn, hogy vólna jó, hogy kellene; 's azt akarná, hogy ebbenn az empiricus világbann is úgy lenne; pedig nem lehet, 's nem is jó vólna: annál fogva néki itt semmi sints helyénn, mindenbenn gántoskodik — itt nem az okosoké a' kenyér; ő *Poëta*, még sem első ember; tsak neki van esze, még sem igazítják mások az övéhez a' magokét, kiki legjobbnak tartja a' maga óráját. De ez nem tsuda, mert ő a' maga világábann él, a' maga szemével néz itt mindent: miként a' dolgok másképpenn tetszenek, ha a' madár *perspectivából*, másként ha a' föld színéről nézük azokat. Kitsoda ez? A' *Phantasta*; a' maga világába kell küldeni. Ki a' nem *phantasta*? Az okos ember, a' ki tud bánni a' világgal.

A' *phantasta* valósággá akarná tenni képzeleteit: az *Eszelős* (*Fanaticus*) valóságoknak tartja: *Lelkeket lát, Istent-*

nel beszél (*oraculum*), *Geniussa* van; Emanatiót, Pantheismust 's a' t. tart; a' testeknek természet felett való erőt tulajdonít — Alchimisták, Astrologusok, Chiromanták, Megbabonázók 's a' t. Az eszelős a' maga képzeleteibenn él (*extasis*), annál fogva nem érez; sok ideig elbőjtöl, magát korbátsolja, a' kínzást kiállja, 's a' t. És mivel ő olyanokat lát, hall, melyeket mások nem látnak, nem hallanak, többeket, nagyobbakat tud másoknál; ő különösen el van választva: kevély, térítő, üldöző. Az eszelős ritkán gyógyúl ki. Minden tanítás híjjáavaló, nem férünk hozzá; a' mások tapasztalását, az értelem természetét híjjába hozzuk fel: éppenn azért ő eszelős, mert néki más tapasztalása, más feje van. Az üldözés még rosszabbá teszi a' dolgot; az néki ditsekedése. A' társalkodás, a' mulattatás, némelykor használnak.

Legbelyebb vagynak a' rosszban az *Örültek*, a' *Bolondok* (*mente alienatus, amens, amentia*). Sokáig tépelődvénn valamivel, az által képzelő tehetségek utóljára nagyonn neki szelesedvénn, 's az eszmélés tsaknem egészen elaluvánn: képzeleteik után mennek, azokhoz képest éreznek, okoskodnak, annál fogva

fogva félre beszélnek, tselekesznek (*delirium*). Még pedig némelyek szüntelen képzelődnek, 's eszekenn kívül vagynak; annyira megfenekelvén a' fejekben az a' dolog, a' mi őket megzavarta, hogy azt többé nem tudják onnan kivetni (*fixa idea*). Másoknak ellenben csak akkor áll elő *paroxismusok*, mikor az a' dolog, a' minn sokat tépelődtek, talál előfordúlni: külömbenn pedig a' legtsendesebbenn vagynak, a' legjózanabbann gondolkodnak. (*lucidum intervallum*).

Azokhoz a' dolgokhoz képest, melyek az örültséget okozták, külömbkülömbféle formái vagynak a' bolondságnak: vagynak *furtsa*, vagynak *komor*, vagynak *dühös bolondok*.

A' *Furtsabolondok* (*demens, dementia*), valami kedves dologgal ábrándoznak, Királyoknak, Isteneknek 's a' t. képzelik magokat. Ez a' kevélység 's helyehulyaság nyavalyája; a' honnan ez, (megengedjen az aszszonyi nem) az aszszonyokat szokta jární.

A' *Komorbolond* (*melancholicus, melancholia*), abba a' kedvetlen dologba, mellyel képzelődik, egészen belé van merülve; tsendes, hallgat, magá-bann emésztődik. Szerelem nyavalyája.

A' *Dühösbolond* (*insanus, insania*), a' maga ellenségével, ki többnyire csak képzelt ellenség, vagdalkozik képzeletibenn. Rettenetes látás, mivé lesz az ember, ha ebből a' világból, a' képzetek világába általlép! Itt, itt kell a' segítség. Szerentse, ha a' betegnek fejből ki lehet ütni azt, a' mivel képzelődik; levevődvénn szemeiről a' hályog, lát. „*Hoc opus, hic labor.*“ — Ha az örültek kigyógyúlnak, nem jut eszükbe, mi történik az alatt velek; a' minek az eszmélés távol lété az oka.

MÁSODIK RÉSZ.

AZ AKARATRÓL.

§. 78. Úgy tapasztaljuk, hogy némely dolgoknak, mikor azokat érezzük, kedves az érzése, másoké ellenben nem kedves, vagy is hogy némelyek *gyönyörűséget* (*voluptas*), mások *fájdalmat* (*dolor*) okoznak: p. o. édes, keserű, jó szag, rossz szag, 's a' t. A' képzelő tehetség megújítja régi kedves vagy kedvetlen érzéseinket: p. o. ha barátunk halálát forgatjuk előttünk, ha régi víg óráink jutnak eszünkbe. Az okosság egybevetvén a' dolgokat, kikeresi, melyek okoznak kedves, melyek kedvetlen érzéseket: p. o. hogy a' tanulás kedves érzéseket szül, mint a' mely kenyeret, betsületet ad. Még pedig, ezen tehetségek közöttül egyik, változtatja sokszor a' másikat

másik tehetségből származott érzést; nevezetesen vagy segítik egymást az érzésben ezek a' tehetségek, úgy hogy annál fogva a' kedves vagy kedvetlen érzés nöttönn nő: p. o. látok egy szép, zöld, fás, füves helyet; a' zöld szín, a' fák szép formája tetszik a' szemnek; a' képzelő tehetség előhoz valamely szép vidéket, melyben vig óráim voltak, és már kedvesebb az érzés; előáll az okosság, látja mindenütt a' rendet, bámúlja a' Teremtő munkáit, még kedvesebbé lett az érzés. Vagy pedig egyik ezek közül a' tehetségek közül ellensége a' másiknak: p. o. valamely fajtalan verszet kedves lehet a' fülnek, és képzelő-tehetségnek, de nem tetszik az okosság-
nak — *szép, rossz*; — ellenben a' keserű orvosság nem tetszik az ínynek; de az okosság, a' keserű íz kedvetlen érzésének sokkal erősebb érzést, az egészség kedves érzését, tévénn ellenébe, 's' azt ez által elnyomván, bévéteti velünk.

Ezen kútfőkből származnak, és így formálódnak gyönyörűsegeink, 's' fájdalmaink. Minthogy pedig ezek a' tehetségek, különböző emberekben különbözők; egyiknek finumabb érző eszközei, elevenebb képzelő tehetsége, élesebb esze van, mint a' másiknak; azom-

bann

bann egyiknek egy, másiknak más tapasztalása van: innen van az a' nagy különbség az emberek kedves, vagy kedvetlen érzéseik között; azért igaz ez a' Canon: „*de gustibus non est disputandum*”; azért bajos a' magunk kedves, vagy kedvetlen érzéséből a' másokéra következtetést formálni.

§. 79. Kedves, vagy kedvetlen érzéseink, hol *erőssebbek*, hol *gyengébbek*. Mitől függ az érzéseknek ereje? Független az először is a' *dolgok* illetése *erejétől*; a' mi nagyobbann illet, erősebb érzést is okoz.

Továbbá, az *új, ritka, váratlan* dolgok erős érzéseket szereznek bennünk, ellenben a' *mindennapi, a' mihez hozzá szoktunk, a' mire előre készítettünk*, gyenge érzéseket szül. Innen van egyrészt az újságban, a' módiban való gyönyörködés; más résztől az új szenvedéseknek eleinte csaknem kiállhatatlan volta, melyekről pedig azután nem panaszkodunk. Innen van, hogy a' miben először nagy gyönyörűségünket találtuk, azután meghidegszünk eránta, megsalattattnak tartjuk magunkat, nem elégszünk meg sorsunkal. Innen van, hogy a' váratlan szerentsét tartjuk csak szerentsének; hogy a' váratlan szerentsétlenség földig vér. Ne örülj

semminek felettébb, nints állandó öröm; ma ez gyönyörűségedre van, hólnap újabb kell; nem a' dolgok változtak meg, azok ma is tsak úgy illetnek, mint tegnap, te változtál meg. Ne irtózz semmitől felettébb: a' szokás a' vaslántzókat is könnyűkké teszi. Mindenre készenn tartsd magadat; nints a' mi meg nem eshetne; ki ígérte, hogy mindég bódog, szerentsés lészel? ha nem úgy történik a' dolog, mint vártad: nyertél; ha úgy: nem vesztettél.

„ *Quamobrem omnes, cum secundae res sunt maxime, tum maxime*

„ *Meditari secum oportet, quo pacto adversam aerumnam ferant:*

„ *Pericla, damna peregre rediens, semper secum cogitet,*

„ *Aut filii peccatum, aut uxoris mortem, aut morbum filiae:*

„ *Communia esse haec: ne quid horum unquam animo accidat novum:*

„ *Qidquid praeter spem eveniat, omne id deputare esse in lucro.*“ Terentius.

Ezekenn épül a' Stoicusi *αταραξία*.

A' *Változtatás* (*varietas*) is élesíti, az *Egyformaság* tompítja az érzést. Mi teszi a' pihenést édessé? a' munka; a' munka nélkül való pihenés, azaz, semmit sem tsinálás, nem hogy kedves volna, hanem utóljára a' legkedvetlenebb

nebb érzést — únalmat szerez; melynek sokszor az a vége, a' mit a' Francziák az Ánglusokról szoktak mondani: *az Ánglusok időtöltésből nyakokat szegik*. Miért gyönyörködik az ember a' theatrumi Játékokbann? Minden theatrumi Játékbann van bizonyos tsumó, mely a' véginn óldódik meg; annálfogva a' reménység és félelem egymást felváltva ostromoják a' Nézőknek szívét.

A' *Viszszásság* (*contrast*) is neveli az érzést: p. o. betegség után egészség, nagy öröm után szomorúság.

„*Dulce mari magno turbantibus aequora ventis,*

„*E terra alterius magnum spectare laborem;*

„*Non, quia vexari quenquam est jucunda voluptas;*

„*Sed quibus ipse malis careas, quia cernere svave est.*“ Lucretius.

Ezennkívül, mikor két kedves, vagy kedvetlen érzés következik egymás után: az első ha nem igen erős, neveli; ha felette erős, elnyomja a' másikat: p. o. mikor egészségünk jó, hajlandók vagyunk a' jó kedvre; ha boszszúsok vagyunk, minden legkissebb tűzbe hoz; ellenbenn a' nagy öröm, a' nagy szomorúság miá, nem érezzük a' következendőt. Mi az oka, hogy a' kik ifjúságobann kiérték a' világot, a' világból is kiérték magokat;

kat; és hogy a' kik ebül töltötték ifjúságokat, utóljára azok szoktak a' legjobb templomba járók lenni, azok kárhoztatják leginkább az ifjúság bolondságait? Eltöltek a' gyönyörűséggel, többé nem éreznek, minden tsömör előttök; megharagusznak a' vilagra; a' földieket, minthogy nem élhetnek velek, megútálják; irigylük azoknak állapotját, kiknek még van érzések a' gyönyörűséghez, azokat kárhoztatják. — Ifjú! szükönn bánj a' gyönyörűséggel; a' takarékoság nagy jövedelem; a' jó gazdaszszony tovább néz mánál, hólnap is nap leszsz, a' hólnapnak is megvan a' maga gyönyörűsege, tsak érezni tudj; szép vídám öregség a' jutalom; ki ne kapna' rajta?

Végre, mikor *egy kedves, és egy kedvetlen érzés egyszerre ostromolnak bennünket, ha egyenlő erejűek, egyenlő mértékben tartják a' szívet — keserű öröm; mint mikor a' Candidatus leasett képpel kíséri jóakarójának, kinek helyébe áll, hólt testét; ha pedig egyik erősebb a' másiknál, erőt vesz ugyan azon, de az is letör belőle valamit — fél kedv, nem tiszta öröm.*

Az olyan erős érzések, melyek által elkapódik, 's egészenn elfogódik lelkünk, annyira, hogy a' miá az eszmélés

lés megkissebbedik, az *Indulat* (*Affectus, Perturbationes, Commotiones animi*). Az indulat ide'stova repked a' képzelő tehetség szárnyainn, mind addig, míg magát egészen ki nem fárasztja; orrunknál fogva hurtzol bennünket; kísérője a' megbánás. Egyszersmind pedig testünkben bizonyos, és az indulatok külömbségéhez képest külömböző változások történnek: az ábrázat hol béborúl, hol kiderül; hol feltüzessedik, hol elsárgúl; a' szív dobog, a' lélegzet elfogódik; a' tagok reszketnek, 's a' t. Látnivaló, hogy az indulat az embert, addig míg magát ki nem fújja, esztelenné teszi: ki kapna az észnélküvaló állapotonn? Ha egyszer benne vagyunk: nem veszszük bé az orvosságot; éppenn azért az indulat, indulat; és mikor béveszszük, már akkor az indulat megszűnt; akkor hát az orvosságra semmi szükség. Eleit kell hát venni, ha lehet; őrizkedjünk tőle a' hogy tudunk. Ezek próbált szerek:

Első: Nil admirari. Nagynak képzelünk valamit, annak elérésében képzeljük bódogságunkat, el nem érésében boldogtalanságunkat: p. o. a' fősvénynek pénz a' lelke, a' nagyravágyónak az ügy nevezett betsület, a' Poétának a' szabadság: a' mi hát azt előmozdítja,

vagy akadályoztatja, indulatba hoz. Eb-
ből a' kútfőből származnak többnyire az
indulatok. Ne nézzük nagyító üvegenn a'
dolgokat, vegyük azokat úgy, a' mint
vagnak: minden attól függ, hogy ve-
szünk valamit, és mindjárt tsendesek le-
szünk.

Második: Minthogy sokszor azért
jövünk indulatba, mert már felvóltunk
borsolva: tudnunk kell hogy bennünk
van a' hiba. De még is, minthogy min-
den katona vitéz, míg ütközetbe nem
kell menni, legjobb olyankor kerülni az
indúlatra való alkalmatosságot. A' kinek
az a' szerentsés phlegmája van, hogy
sóha az indulat miá magann kívül nints
(απαθία), az a' böltesség útján van:

Az indulatoknak két törsoke van:
az *Öröm*, és *Szomorúság*, és mind-
egyiknek sok ágaboga: nevezetesenn az
örömré nézve: a' jelenvalókonn való
öröm a' *Vigasság*; a' jövendőkonn való
öröm a' *Reménység*; az új, és szokatlan
dolgokonn való öröm, a' *Bámulás*; a'
maga ditső tulajdonságinn való öröm a'
Kevélység. — A' szomorúságra nézve:
állapotunkonn való szomorúság, a' *Me-
lancholia*; a' jövendő bajonn való szo-
morúság a' *Félelem*; mely ha hirtelen
valami váratlan rosztól származik, *Ijje-
ségnek*

ségnek mondatik; a' lehető kitsúfoltatástól való félelem, a' *Szegyenlősség*; valami ellenünkre esett tselekedetenn való szomorúság, a' *Boszszúság*; a' más szerentséjenn való szomorúság, az *Irigység*.

§. 80. Az érzéseknek *Tartósságát* a' mi illeti: úgy tapasztaljuk, hogy mennél erősebb valamely érzés, annál tartatlannabb; mennél gyengébb, annál állandóbb. Ne kapjuk nagyonn mohonn a' gyönyörúséget; a' nagy gyönyörúségnek szomszédjába van a' véle való bételés. Ne irtózzunk felette nagyonn a' fájdalomtól; *ha súlyos, rövid; ha hosszas, nem súlyos*.

§. 81. Azt, a' mi kedves érzést szerez bennünk, *Jónak*; az ellenkezőt *Rosznak* mondjuk széles értelebenn. A' mi jó, azt kívánjuk (*appetitio*), irtódzunk ellenbenn attól a' mi rossz (*aversatio*); vagy is, kívánjuk eltávoztatni a' mi rossz; kvánjuk elérni azt a' mi jó. Ehez képest tulajdonítódik a' léleknek *Kívánó tehetség* (*Appetitus, Facultas appetendi*), más szóval *Akarat* (*Voluntas*). Minthogy azért kívánunk valamit, hogy kedves érzést várunk tőle: látnivaló, hogy mihelyt elérjük a' mit kívántunk, és így meg van a' kedves érzés, azt többé nem kívánhatjuk; hogy hát az a' mit

kívánunk, olyan dolog, a' mivel még nem bírunk. De többnyire csak képzelődésünktől függ, mink van, mi nints: a' fősvénynek van, még sints. Innen származnak a' legtöbb kívánságok. — Érd meg azzal a' mid van: mindjárt van elég; a' *megelégedés nagy gazdagság.*

Továbbá, ugyan abból, hogy valamit azért kívánunk, mert kedves érzéssel bíztat, következik, hogy előre tudnunk kell, mi mitsoda érzést szerez bennünk; és így esmérnünk kell kívánságunk tárgyát: ezért mondódik ez a' regula: *Ignoti nulla cupido.* De ez az esméret sokszor homályos, zavaros lehet: a' mikor nem tudjuk igazán mit kívánunk. Hát ebből a' kútfőből hány esztelen kívánságok származnak! A' nagy-ravágyó kívánja a' nagy hivatalt; a' szegény az uraságot: *nagy hivatal nagy baj — nagy uraság nagy szolgaság.* Innen vagynak kivált az Ifjúság' bolondságai.

„*Nate! cave, dum resque sinit, tua corrige vota,*

— — — „*Poenam pro munere poscis.*“

Végre azt teszi fel a' kívánság, hogy azt a' mit kívánunk, lehetőnek, nem erőnk felett valónak képzeljük. De sokszor csak képzeljük is ám; a' mikor kívánságunk phantastai kívánság.

- „ *Absentis ranae pullis vituli pede pressis,*
 „ *Unus ubi effugit, matri denarrat, ut ingens*
 „ *Bellua cognatos eliserit. Illa rogare,*
 „ *Quantane? num tandem (se inflans) sic*
 magna fuisset?
 „ *Major dimidio, Num tanto? Cum magis,*
 atque
 „ *Se magis inflaret; non si te ruperis, inquit,*
 „ *Par eris.*“ — — — Horatius.

Ma is sok ilyen Békák találkoznak.

- „ *Tecum habita, et noris, quam sit tibi cur-*
 ta supellex.“

§. 82. A' kívánságoknak *Ereje* függ e' következendőtől:

Mennél erősebb az érzés, annál erősebb a' kívánság is. Valami tehát az érzéseket erősíti, vagy gyengíti, mind az gyúlasztja, vagy óltja a' kívánságokat. Innen van, hogy annyira kapnak az emberek az újságonn, a' módinn. Innen van, hogy a' szoros fenyíték alól felszabadúlt Ifjú, nyakra főre rohan, valahol tsak szabadságát kimutathatja. Innen van, hogy sokszor kívánnánk is valamit, nem is.

Továbbá, a' mit nem esmérünk egészen, a' mi el van rejtve, erősen kívánjuk, minthogy ahoz sokat tóldhat a' képzelő tehetség: ezt teszi *Mentor-nak* ez a' mondása: „*A' szemtelen és*
 „ *magát kitálató szépségtől megtsömör-*

„lünk, a' szemérmes szépség magá-
hoz hódít.“

Az akadályok is, de a' melyeket nem erőnk felett valóknak képzelünk, nevelik a' kívánságot: *nitimur in vetitum*. Ellenkezőképpenn van a' dolog, ha valamihez igen könnyenn hozzá juthatunk.

A' mit megszoktunk, minthogy a' nélkül bajos ellenni, erőssenn kívánjuk.

Annál erősebb a' kívánság, mennél kevesebb; annál gyengébb, mennél több a' tárgya.

§. 83. Ha valami kívánság annyira erőt vesz bennünk, hogy minden más kívánságainkat elnyomja, azt *Aggódásnak* (*Passio animi*) hívják. A' kibenn ilyen kívánság van, annak fejében a' kívánt dolognak előterjesztése megfeneklett (*fixa idea*), azzal kél, azzal fekszik, azt főzi magábann, arról beszél legörömestebb 's leggyakrabbann. Ezért lehet az embernek kívánságait beszédeiből kimagyarázni. És minthogy mindent a' kívánságának szemével néz; mindenről ahozképest íté, azt tartja igazságosnak, illendőnek, tisztességesnek, a' mi kívánságának hízelkedik: attól függ, ahoz szabja magát egész gondolkodása módja, egész caractere. E' többnyire
az

az oka, hogy oly különbözőképpenn, és olyan sokszor balúl ítélnék az emberek a' dolgok felől. Ezért felette nehéz, sőt tsaknem lehetetlen megszabadúlni az ilyen kívánságoktól; az egész embernek meg kellene változni; a' minthogy egészenn is egyet fordul természete, ha szerentsére megtalál tőle szabadúlni; a' magvábann meg kell azt fojtani; ha megöröködik, az eszünk is utánna mehet.

Valamint pedig tüköre az indulatoknak az ábrázat: tüköre a' kívánságoknak is. Valakinek szokott kívánságait, annál fogva characterét ábrázatjából ki tudni olvasni; a' vólna a' *Physiognomica*.

Az indulat olyan, mint a' vízáradás, a' mely mindent tör, ront, kevés idő múlva elmúlik: az aggodás mint a' sebes folyóvíz, mely magának mindég méjjebb méjjebb árkot ás. Amaz gondolatlan; ez fortélyos. Amaz hamar felejt: ez békél, békél, de nem felejt. Amaz kinyílt szívű: ez tettető, álnok. Amannak következése olyan, mint a' boritaltól való főfájás: ezé mint a' szárazbetegség. A' hol indulat van, nints ott aggodás; a' Francia indulatos; a' Spanyol és az Olasz megbolondúl a' szerelem miá.

Az aggodásnak két fő neme, a' *Szeretet*, és *Gyűlölség*, melynek sok fajai vagynak. — A' Szeretet valamely kedves dolog elnyerése végett való aggodás. Ez alá tartoznak: a' másik *Nem (Sexus) szeretete*, a' *Pénz szeretete* — *Telhetetlenség*; a' *tiszt, hivatal, betsület szeretete* — *Nagyravágyás*. Valamely kedvünk ellen való személynek eltávolításán való aggodás a' *Gyűlölség*. A' mások jeles tulajdonságiból származott gyűlölség a' *Vetélkedés*. A' megsértődésből való gyűlölség a' *Boszszuállás kívánása*.

§. 84. Az eddig valókbann előadódott, hogy némely dolgok kedves, mások kedvetlen érzést szereznek bennünk; vagy is hogy némely dolgok jók, mások rosszak; és hogy azt a' mi kedves érzéssel jár együtt, vagy jó, kívánjuk elnyerni, az ellenkezőt pedig kívánjuk eltávolztatni. Ez eddig jól van: de még ezzel nints vége a' dolognak; felmarad t. i. ez a' kérdés: mik? és miért szereznek bennünk kedves vagy kedvetlen érzést? mi a' jó, rossz? miért a' jó, jó? miért a' rossz, rossz? és így; utóljára is mi az a' mit kívánunk? mitsoda utóljára is akaratunknak rugója? — Hogy ezt megfejthessük, vegyük fel legfőbb
s leg-

's legnevezetesebb kívánságinkat, 's lássuk hogy mind azok utóljára is hová mennek ki, és így milyenek azok a' dolgok, melyeket kívánunk.

Mindenbenn megvan az *Életszeretete*, gazdagbann, szegénybenn, okosbann, oktalanbann. Szeretünk élni, mert jutnak eszünkbe eddig vólt gyönyörűségek, a' jövendőktől pedig újakat várunk; és tsak akkor van az élet terhünk-re, mikor a' rozsasz, melytől félünk, nagyobb a' jónál, melyet reménylünk; melyből látnivaló, hogy a' Magamegölés, nem bátorság, hanem gyávaság. Az életszeretetéből foly a' *Haláltól való irtódzás*; de a' melyet a' Vallás, a' tsendes lelkiesméret nagyonn gyengít. Az Élet egészség nélkül nem élet: *kívánjuk egészségünket feltartani*, mely körülötünk mindent örömmé változtat: *irtó-zunk a' betegségtől*; senki sem eszik iszik kész akartva magának betegséget. — Az életszeretetenél nem kisebb, hanem nagyobb, a' *Szabadságszeretete*, melyért az ember sokszor életét is kotzkára teszi. — A' szabadságszeretetéből foly az *Uralkodásra való vágyás*, t. i. hogy nem tsak az hogy nekünk ne parantsoljon más, hanem mi parantsoljunk másnak. — Szereti továbbá az ember a' *Fog-*

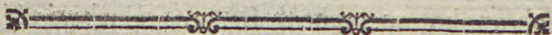
lalatosságot. Ez a' foglalatosság kívánása kimutatja magát már a' gyermeke benn; a' gyermek egy helybenn nem ülhet; a' gyermek tudakozódik. — Ebből a' foglalatosság szeretetéből foly a' *Játékszeretete*, t. i. ha nem találunk hasznos foglalatosságot, haszontalannal is szeretjük időnket tölteni. — A' foglalatosság utánn kívánjuk a' *Pihenést*, mely csak a' munka utánn eshetik jól. — A' Társaságiéletbenn nem utolsó dolog, hogy mások jól ítélnék é felőlünk, vagy rosszul. Innen származik a' *Betsület-szeretete*, mely minden kívánságunk közt csaknem legerősebb; a' minthogy azért életünket, barátunkat, hazánkat 's a' t. feláldozzuk. — A' Polgáritársaságban, az adás, vevés, kereskedés könnyítése végett felvevődött egy bizonyos dolog, mely minden áru portékáknak képét viselné, és azoknak árának mértéke lenne, a' *Pénz*. Innen származott a' *Pénz-szeretete*. — Szeretjük azokat a' kik minket szeretnek. Innen van a' *Házastársak*, *Gyermekek*, *Atyafiak*, *Barátok*, *Jóltevők*, és a' *Haza eránt való szeretet*. — Mind ezek a' kívánságok, elébb utóbb egyre mennek ki, a' *Tökéletesség kívánására*. T. i. minden dolognak van bizonyos czélja, czéljához képest bizonyos

zonyos ereji, tehetségei, egyszóval bizonyos *Természete*. Tökélletes valamely dolog, ha céljának megfelel; és így ha a' benne lévő erők céljához képest munkálódhatnak. — Már hogy az említett kívánságok tárgyai mind olyan dolgok, melyek a' bennünk lévő erőknek munkálkodását, közelebbről vagy távolabbról előmozdítják, vagy is a' tökéletesség felé visznek, azonnal szembe tűnik. Az *Élet* nem egyéb a' bennünk munkálkodó erők' folyamatjánál, az *Egészség* azoknak vigályonn való menetele; a' *Foglalatosság* azokat foglalatoskodtatja; a' *Szabadság*, *Uralkodás* módot ad az azokkal való élésbenn; a' *Betsület* és *Pénz* arra eszközök. E' szerént, utóljára is azt kívánjuk, a' mi nekünk tökéletességünkre való, vagy természetünkkel megegyezik: a' *Tökéletesség az akarat rugója*. És minthogy azért kívánunk valamit, mert kedves érzéssel ketsegtet: látnivaló, hogy az olyan dolog szeréz bennünk kedves érzést vagy közelebbről (*tulajdonképpenn kedves*), vagy távolabbról mint eszköz (*hasznos*), egyszóval az a' jó, a' mi tökéletességünket előmozdítja, legalább előmozdítani látszik; ellenbenn az okoz kedvetlen érzést vagy közelebbről (*tulajdonképpenn kedvetlen*), vagy tá-

volabbról (*káros*), egyszóval az a' *rossz*, a' mi tökéletességünket akadályoztatja, legalább a' mi képzelődésünk szerént.

Azt kívánni, a' mi tökéletességünk-re van, és azért kívánni, mert kedves érzést szerez bennünk, az embernek *Magaszeretete* (*Amor sui, Egoismus*). Ha már azt kívánjuk, a' mi tökéletességünk-re van, 's azért kívánjuk mert kedves érzés követi; és ha az eránt a' mit nem esmérünk, se hűk, se melegek nem vagyunk: látnivaló, hogy minden kívánásunkbann, vagy akarásunkbann ott van a' *Magaszeretet*. Azt kívánni még is Kántal, hogy mikor akarunk, ne nézünk arra, mit várhatunk valamely dolgotól, gyönyörűséget-é, vagy fájdalmat, képtelenség; elválni a' madárnak szárnyát, leszedni a' hajó vitorláit, 's azt kívánni hogy repüljön. Attól azombann nem kell tartani, hogy az embernek magaszeretettel a' *Virtus* meg ne állhatna. Azt tévénn ugyan is fel, hogy az olyan virtus, mely minden magaszeretetet kirekeszt, minthogy magaszeretet nélkül nem lehet akarás, képtelen, és tsak az Oskolábann van; a' mi megtetszik abból is, hogy mind azok a' tselekedetek, melyeknek gyakorlásábann áll a' virtus, olya-

olyanok, melyektől függ az Emberi társaság boldogsága; nem másért állottunk pedig társaságba, hanem magunkért; bizony nem is másért gyakoroljuk azokat a' tselekedeteket, hanem magunkért, hogy t. i. azoknál fogva boldogok lehessünk, a' társaságban; ezt tévénn mondom fel, és így, hogy a' virtus abbann áll, a' mások boldogsága által munkálódni a' magunkét — *Felebaráti szeretet*, (*Amor proximi*): valamíg a' magaszeretet enged az okosságnak, valamíg annyira meg nem vakít, hogy a' más kárával keressük a' magunk boldogságát *Vak magaszeretet*, (*Szoros értelembeli egoismus*), mind addig nem tsak nem veszedelmes, de múlhatatlanúl szükséges is. Ez a' legbőltsebb practicum Príncipium: „a' mit akartok, hogy mások „tselekedjenek tiveletek, ti is azt tselekedjétek másokkal.“



T Ó L D A L É K.

AZ EMBEREK CHARACTERÉNEK KÜLÖMB-
SÉGÉRŐL, ÉS ANNAK OKAIRÓL.



§. 85. Minden emberbenn megvagyunk a' léleknek előadott tehetségei: minden ember *esmér*, és *akar*, ebbenn megegyez az ember az emberrel: különbözik ellenbenn az ember az embertől abbann, hogy egyiknek egy, másiknak más gondolkodása módja, más kívánsága, más tselekedete, egy szóval más *Character* van. Mi ennek a' külömbségnek oka? Oka mindjárt az emberek testének és lelkének külömböző alkotása, a' *Temperamentum*: t. i. külömböző a' vér részeinek proportioja külömböző emberek-
benn;

benn; külömböző az inashúsok ingerlődhetsége, külömböző az érzőinak érzékenysége; de külömbözők az érző, képzelő, okoskodó tehetségek is. Négyféle temperamentumot szoktak megkülönböztetni, melyeket *Hippocrates* és *Galenus* után, kik azokat a vérnek külömbkülömbféle romlottságaitól nevezték el, a vérnek ilyen vagy amolyan állapotját nézvén azoknak okának; *Véresnek* (*Sanguineum*), *Melancholiásnak* (*Melancholicum*), *Cholerásnak* (*Cholericum*), és *Phlegmásnak* (*Phlegmaticum*) mondanak.

A Véres temperamentumú ember, hirtelen és álhatatlan; él a mával, a hólnapról nem aggódik; a húzomos munkát nem szereti; a játék minden esze kedve; a társalkodásban víg, tréfás, mulattságos; minden embernek barátja; könnyen ígér; de azzal sem sokat gondol, ha nem telyesíti ígérését; rossz fizető; kinyílt szívé, semmi gonoszt magában nem forral; most ellenség, más órában jó barát; megbánja, nagyon megbánja a mit tselekedett; de a megbánás kevés ideig tart; nehezenn tér meg.

A Melancholiás temperamentum lassú, de állhatatos; nagyra vesz valamit, és főzi magában; méjjenn gondol-

dolkodik; mindentől fél, senkihez sints bizodalma; komor; mindenbenn az akadályokat keresi, azért nehezenn fog valamihez.

A' Choleras temperamentum, tüzes és zabolátlan; a' mit egyszer feltesz magábann, török szakad meg kell lenni; mások tsak machinák, eszközök, tzéljának elérésére; szeret parantsolni; passiója a' nagyravágyás; szereti a' vakító pompát; a' hivatalért él hal; dítséri magát; szereti, ha a' hízelkedés szemtől szembe dítséri; szeret nagy lelkűnek látszani, de nem mások, hanem magaránt való szeretetből; telhetetlen és fősvény, de a' hol mutatni kell, nem kíméli; másokat közel magához nem bortsát, nagy czeremoniával bánik velek, hogy azok annál mélyebb tisztelettel járjanak előtte; társalkodása nem kedves, mert ő maga magának az egész compánia; kedve erőltetett; az elmésség nem talentuma, de még is szeret vagdalkozni, ha van olyan, ki tartja a' hátát.

A' Phlegmás temperamentum, érzéketlen mint a' fa; nem érzi a' betsület's barátság ösztöneit; vastagabb ösztön az, a' mi őtet indítja, a' has és a' tsendes heverés ösztöne; minden változástól's újítástól irtózik, mert az őtet kiven-
né

né a' sorából; irtózik minden nehezets-
ke munkától; jót nem tesz, mert mun-
kábann kerül; rosszat sem, mert az is
munkábann kerül; sem barát, sem ellen-
ség; sem nem örül, sem nem szomor-
kodik; ritkán és dísztelenül nevet; so-
ha sem sír. Juh temperamentum.

Ezen négy temperamentumot így
szokták a' Vallásra nézve characterizálni:
a' choleras Orthodoxus; a' véres Szabad-
lélek; a' melanchóliás Fanaticus; a'
phlegmás Indifferentista.

Ezen négy temperamentum a' két-
két extremum; melyek összeolvadván,
egymást neutralisálják, 's lesznek belő-
lük *Vérescholeras, Véresphlegmás, Me-
lancholiáscholeras, és Melancholiás-
phlegmás* temperamentumok; melyek
a' szerént, a' mint egyik vagy másik
ingredientiából több vagy kevesebb van
bennük, ismét külömbözök.

§. 86. Oka továbbá annak a' külömb-
ségnek a' *Nevelés*. Nevelés széles érte-
lembenn teszi, testi 's lelki tehetségünk-
nek ifjú korunkbann a' tanító, társalko-
dás, példák, a' rajtuk eső történetek
által való kifejtődését, 's formálódását.
A' rossz nevelés elgyávitja, elpuhítja a'
testet, butánn hagyja a' lelket, tele veri
hibás vélekedésekkel; a' rossz példák ál-

tal megvesztegeti a' szívet. Mit várhatni az ilyen neveléstől egyebet, gyáva, minden munkától, minden nagy lelkű tselekedettől irtódzó, tsak a' maga hasznát kereső, babonával telyes, a' rosbann megrögzött embernél? Ellenbenn a' jó nevelés, maga erejében bizakodó, a' nagy és nemes tselekedetekért égő, a' veszedelembenn megrettenthetetlen, okos, vaktáborn nem hívő, az újítástól, ha jó, nem irtódzó, másokat eltűrő, a' jóra kész embert szül.

§. 87. Az *Élelem keresés módja* — *Élet neme* is különbséget tsinal az emberek characterében: részszerént az által, hogy az elmét vagy köszörüli, vagy tompítja; esméretünket vagy szélesíti, vagy keskeny határok közzé szorítja; részszerént pedig az által, hogy bizonyos kívánságokat vagy felébreszt bennünk, vagy megfojt.

Azok a' nemzetek, melyek tsupánn *Halászatból* élnek, minthogy ez a' természetesi mesterség nem sok elmebéli törődést kíván, irtóztató buták, kívánságaik kevesek, nem tudnak semmit a' gazdagságról, telhetetlenségről, nem érzik a' betsületnek, ditsősségnek ösztöneit, törvényre nints szükségek, idegen nemzetekkel semmi közök.

Sok-

Sokkal mások már a *Vadász* nemzetek. A vadászat vigyázást, okosságot, ravaszságot kíván, fegyverre, szerszámokra van szükség, találni kell; nem tsuda ha ezeknek elméje jobbann kifejtődzik. A vadász a legkietlenebb helyekenn hajhászsa a vadat; bátorságra, kegyetlenségre szokik. Itt sints ugyan még a gazdagságnak semmi híre; mindazáltal kezd már kifejtődni az *Enytm*, *Tied*, mely felett sokszor per támad; sokszor többeknek kell öszvefogni, a soknak egyre kell halgatni. Kezdődik az uralkodás.

A mely nemzetek *Baromtartásból* élnek, azoknál megvan a gazdagság, azzal együtt a tekintet's hatalom kívánása is. A jószágnak bátorságbann való bírása, szükségessé teszi a másokkal való szorossabb egyességet, mely az erköltsöket lágyítja, simítja.

A *Szántásvetés* feltalálása után, a birtok, tekintet, hatalom, még szükségesebbé lett; a Polgáritársaság fundamentoma megvettetett; a törvényhozás elkezdődött; az ember megszeliődött; támadtak a *Mesterségek*, a *Tudományok*, az abból származott bővölködés szülte a *Kereskedést*; a kereskedés pallérozta

az erköltsöket, de el is rontotta, — szülte a' tsalást, a' luxust.

§. 88. A' *Vallás* annyira öszve van szöve fonva az embernek minden esméretével 's tselekedetével, hogy a' szerént, a' mint a' vallása külömböző, lehetetlen külömböző characterének is nem lenni. A' vallásnak annak kell lenni fő tzéljának, hogy a' jó tselekedeteket gyakoroljuk; azonn az okonn, mert van Isten, olyan Isten, a' ki a' jóbann gyönyörködik, ki a' jó tselekedetet mind ez, mind egy más életbenn megjutalmaztatja, a' rosszat megbünteti. Már, mennél közelebb jár valamely vallás ehez a' tzélhoz, annál okosabb és jobb embereket formálhat; mennél távolabb, annál butábbak és rosszszabbak követői.

§. 89. Az *Igazgatás formája* is nagy oka a' characterbeli külöbségnek. Az Igazgatás formája, vagy Monarchia, vagy Aristocratia, vagy Democratia. A' Monarcha és az Aristocraták vagy telyes hatalommal bírnak, vagy nem. Ha a' telyes hatalmú Monarcha vagy Aristocraták visszaélnék hatalmokkal, azoknak uralkodása szoros értelembenn *Despotismus*. A' despotismusbann nints semmi törvény, nints semmi szabadság; az uralkodónak kényvétől függ az alattvaló-

valónak élete, java, betsülete; félelem mindennek a' rugója; a' Minister fél az Uralkodótól, a' Ministertől félnek az alsóbb Tisztviselők; ezektől fél a' köznép, mind ezektől pedig fél az Uralkodó. Lehet-é itt az embernek tsak legkissebb betsi is? lehet-é tsak legkissebb szikrája is a' nemes érzésnek? lehet-é igyekezet, munkásság (*industria*)? Virágozhatnak-é itt a' mesterségek, tudományok? A' félelem szül bizodalmatlanságot, tetetést, ravaszságot, hízelkedést, alaton lelket. Ellenbenn, a' szabad Monarchiában, Aristocratiában, hol tehát vagy nints telyes hatalma az Uralkodónak, vagy ha van is, szentül folytatja szent hivatalát, és a' Democratiában érzi azt az ember, hogy ember, nemesebb lélek lakik benne; egyenesebb, barátságosabb; magaviselete fájinabb; van esze 's kedve a' mesterségekhez, tudományokhoz; szereti a' Hazát, mert van hazája.

§. 90. A' *Clima*, azaz, a' Levegőnek száraz vagy nedves, hideg vagy meleg vólta, mit tehessen az ember characterére, eléggé mutatja az a' nagy különbség, mely van a' napkeleti és napnyúgoti nemzetek Philosophiája, Vallása, Poésise, Constitutiója, és szokásai között. Mely különbség, ha nem egé-

szenn a' clima róvására róvódik is: tsak ugyan nagy része van abbann. A' nagy meleg gyengíti, elbádjasztja a' testet, a' gyengeség szúli a' pihenést, a' dologtalanságot, a' puhaságot; ezek a' képzelő tehetséget tüzelik; a' heves képzelő tehetség keresi a' tsudálatost, természet felett valót, a' magánosságot, a' tündéres életet. Ugyan tsak az a' gyengeség szúli a' más kényvétől való függést, a' vak engedelmességet. Ellenbenn, a' hideg, hanem felette nagy, erősíti a' testet, mely erőnek érzésének éppenn ellenkező következései vagynak. De annyibann is van közü a' climának az ember characteréhez, hogy a' climától függ valamely tartománynak termékeny vagy terméketlen volta; melytől függ a' lakosoknak életmódja, ettől pedig characteré.

§. 91. Igen szembetűnő az a' characterbeli külömbség, mely a' *Férjfi* és *Aszszony* közt van. Melynek oka, rész szerint a' férjfi és aszszony külömböző temperamentuma. Minthogy az aszszonyi nem gyengébb testű; érzékenysége ellenbenn nagyobb, képzelő tehetsége szilajabb: onnan van az az indúlatra való nagy hajlandóság; az a' könnyenn álló sírás; az a' mulattság kívánása; az az újságonn, módinn való ka-
pás,

pás; a' boszszuállás kívánása; az az associatio lántzann végnélkül futó, a' mások titkainak sem kedvező beszédeség. Részszerént pedig, az aszszonyi nemnek egészen más nevelése 's élete módja — gyengesége miá nem lévén alkalmas a' terhebb munkára, a' házi gond bízódott rá; hol kevés 's könnyű lévén a' mi elméjét foglalatoskodtatja, rövidebb látású. Érezvén az aszszony gyengeségét; minthogy erővel nem lehet, mesterséggel hódítja meg Férjét: sírás, kérés, hízelkedés, szépség a' fegyvere a' férjli ellen. Innen van a' tettezés, melybenn az aszszonyok mesterek. Innen van a' maga tsinosgatás, az a' piperesség, az a' hijjábannvalóságokonn való kapás (*vanitas*), az az irigykedés. Innen van az az illendőség, 's magaviseletbenn való tsinosság ellen való tsak legkissebb hibának is észrevétele, az az emberszóllás.

§. 02. Az *Életidő*höz képest (*Aetas*) is, igen külömböző az ember caractere. Az idő változtatja testünket, lelkünket, neveli tapasztalásunkat.

A' *Gyermek*, most kezdvén kifejtődni testi 's lelki ereji, nem nyughatik; a' játék minden esze kedve; hasznot nem tehetvén, kárt tesz, tsakhogy
moz-

mozgásbann lehessen; ifjú érzőszközeivel mindenfelől akarja kóstolni az új természetet; tsupa érzés; az okosság benne még tsak pislákol; tapasztalása kicsíny; annálfogva tsak azt kívánja, a' mi most jó; a' jövendőről semmit sem tud. Innen származnak a' gyermeknek képtelen kívánságai, a' maga kényyén való járás, a' makattság, engedetlenség.

Az *Ifjú* érezvénn az erőt tagjaibann, 's kiburkolódott képzelő tehetsége szárnyainn idestova repdesvénn, bátor, vakmerő; szereti magát mutogatni; szeret nagynak látszani; érzi a' betsületet; nem esmérvénn meg az emberek' ravaszságát, titka nints; egyenes szívű; szereti a' barátságot.

Az *Emberkorbann* a' testnek ereje megállapodik; az érző tehetség tompúl; a' képzelő tehetség szelidül; ellenbenn az okosság megérik; a' dolgok más oldalról néződnek; a' jelenvaló úgy néződik, mint a' jövendőnek szülő anyja; oda az ifjúi szelesség; oda a' vakmerőség; állhatatosság áll helyébe; oda a' tündér világ; oda a' barátság; — pénz, tekintet, hivatal, esmerősök kellene.

Végtére, kopik 's gyengül a' test machinája: gyengülnek az inashúsok, nem bírják a' testet; megtompúlnak az érző



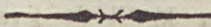
érző eszközök; a' szív restül; egyéb functiók is meglassodnak; az elme hibázik; előáll a' *Venség*. Érezvénn gyengeséget, félénk; a' pénzben keres magának gyámolt; fösvény; irigyli az Ifjakkal a' gyönyörüséget, melyel nem élhet; azokat óltsárolja; dítséri a' régi időket, mint a' melyek gyönyörüségére valának; szólja a' maiakat, minthogy azoknak hasznát nem veheti. —

§. 93. Az egész *Empirica Psychologia*ra olvasd:

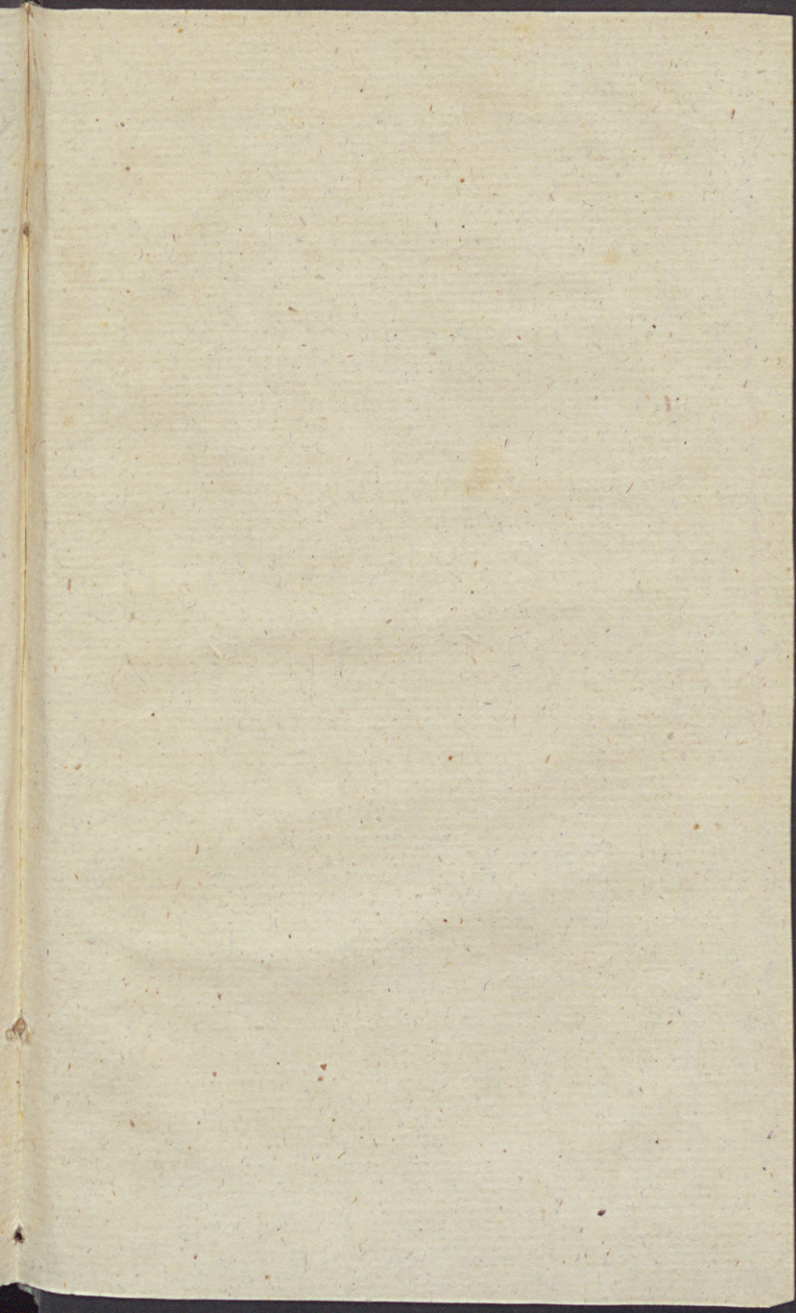
1. *L. H. Jacob's Grundrifs der Erfahrungsseelenlehre*, Hal. 1800. — Systemának alkalmazásint jó; de nagyon száraz.

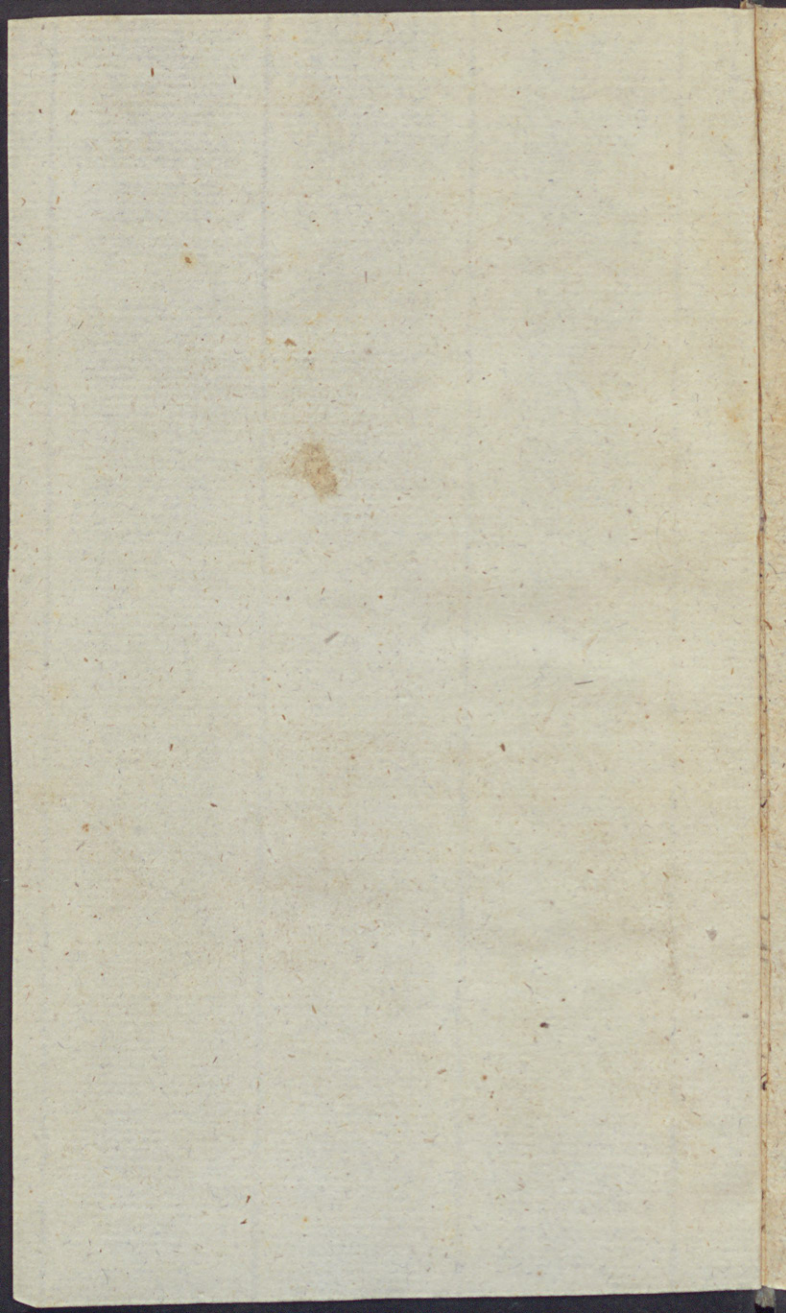
2. *I. Kant's Anthropologie*, Königsberg 1800. — nem annyira systema, mint jeles furtsa tapasztalásokkal, jegyzésekkel telyes könyv.

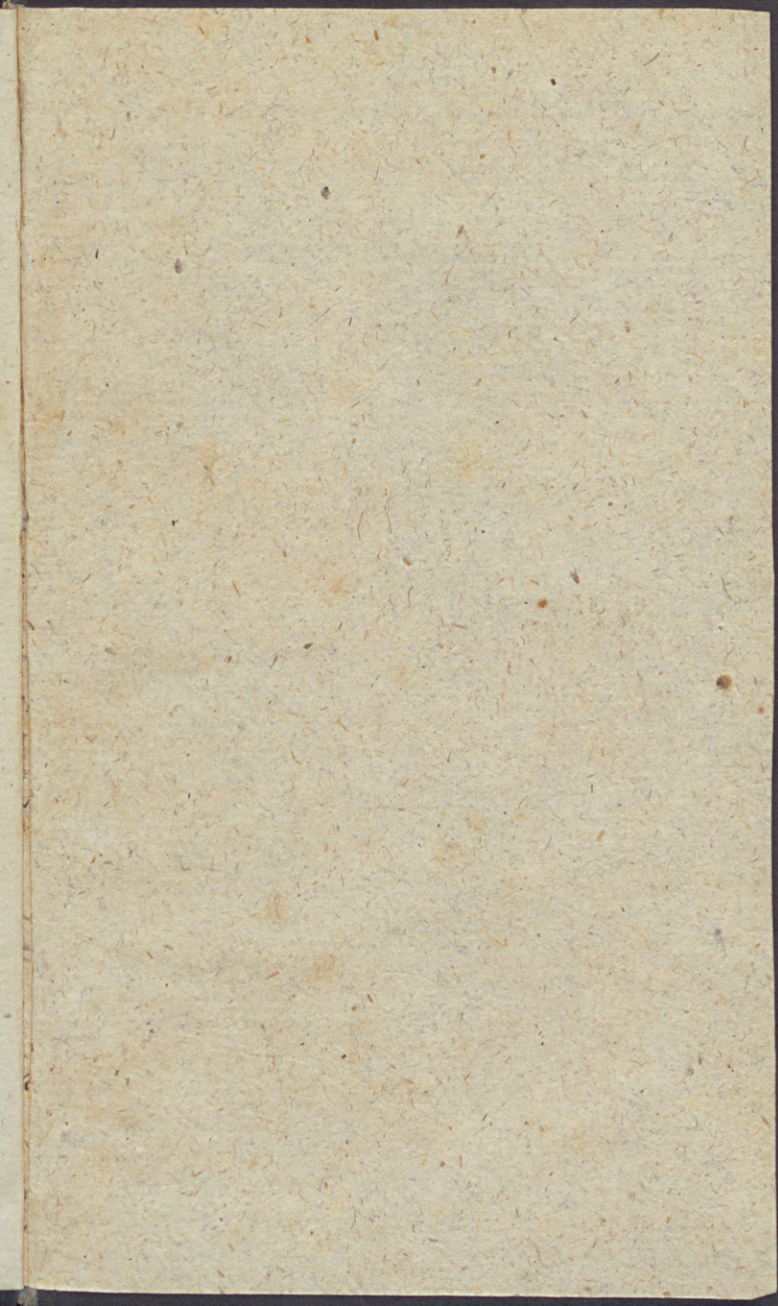
3. *I. Ith's Versuch einer Anthropologie des Menschen*. Bern. 1794. — Szép citációkkal, eleven stilussal, de sok beszéddel készült munka.



12275-3. BUDAPESTI KÖNYVTÁR







728187

A. J. T. kalocsai főgimn. fizikai szertára.

728187

728187